

De historische nederzettingsstructuur
van Garderbroek (gem. Barneveld)

door: Jochem Kroes

Werkverslag van case study nr.4

Utrecht
Geografisch Instituut
1985

De historische nederzettingssrtuctuur van Garderbroek

1. Inleiding
2. Bevolking en bewoning in de 16e tot en met de 19e eeuw
3. Het historische nederzettingsspatroon van Garderbroek
 - 3.1 Het fysisch milieu
 - 3.2 Het nederzettingsspatroon van omstreeks 1800
4. Historische achtergronden van de nederzettingsgenese van Garderbroek
 - 4.1 Inleiding
 - 4.2 De rechten op de grond van de landsheer van Gelre
 - 4.21 De tiendrechten van de graaf/hertog van Gelre
 - 4.22 De leen- en wiltfostersgoederen Wedichem/Wenkum en Boeschoten
 - 4.23 Het erfpachtgoed Wincop
 - 4.24 de domeingoederen Dolderkamp/het Hol
 - 4.25 Samenvatting betreffende de hertogelijke rechten op de grond
 - 4.3 De rechten op de grond van de andere grondheren, de ouderdom daarvan evenals die van de landsheer
5. De tijnslanderijen van de jaren dertig van de 14e eeuw
 - 5.1 Inleiding
 - 5.2 De tijnzen van het hoofdstuk Garderbroek in het tijnsboek van Barneveld
 - 5.21 De omvang en de wijze van uitgifte
 - 5.22 De aard en de ligging van de landerijen
 - 5.3 De tijnzen van het hoofdstuk Kootwijkerbroek in het Barnevelder tijnsboek
6. De invloed van de maalschap van Garderen in Garderbroek en het Stroese Broek
7. Het historische nederzettingsspatroon van het gebied langs de Grote Beek
8. Samenvatting en conclusies

1. Inleiding

In dit verslag komt de genese van het nederzettingsspatroon van Garderbroek, dat als voorbeeld van een samengesteld nederzettingstype, het kamp-opstrektype, bestaande uit o.a. ongeregelmatige blokverkavelingen (kampontginningen) in combinatie met de meer systematische occupatievorm (hoeve-) strokenverkaveling dient, aan de orde.

Eerst wordt ingegaan op algemene ontwikkelingen betreffende de bevolking en hun woonplaatsen, de boederijen, sinds omstreeks 1500. Vervolgens worden de natuurlijke en cultuurhistorische aspecten van het nederzettingsspatroon nader besproken, waarna de historische achtergronden van de nederzettingsgenese van Garderbroek aan de orde komen. Speciale aandacht zal worden besteed aan de tijnden die de landsheer, de graaf/hertog van Gelre sinds ca. 1330 van grote delen van dit gebied hief.

2. Bevolking en bewoning in de 16e tot en met de 19e eeuw

Garderbroek is ontstaan - de naam zegt het al - in het broek, de lage moeraslanden van Garderen, waarvan de kern zich op de stuwwal bevindt.

Het middeleeuwse dorpsgebied van Garderen strekte echter tot in de Gelderse Vallei uit, waar in de loop van de middeleeuwen zelfstandige nederzettingen ontstonden. Ten oosten van Garderbroek en iets hoger gelegen kwam de buurtschap Stroe tot ontwikkeling, een nederzetting bestaande uit een bouwlandgebied opgebouwd uit omheinde kampen. Kenmerkend was de geconcentreerde ligging daarvan, een verschijnsel dat overeenkwam met de grote essen en enken in Oost-Nederland. Verschillend was echter het begroeide en besloten karakter van de bouwlanden.

Een vergelijking met het naburige Essen en Kootwijkerbroek dringt zich op. Deze buurtschappen ontstonden eveneens als satellietnederzettingen vanuit het kerndorp Kootwijk. Ook het verkavelingspatroon was vergelijkbaar met resp. Stroe en Garderbroek.

Zie Heidinga, 1984 pp.65-67.

De dorpen Stroe en Garderbroek ressorteerden in de middeleeuwen, zowel kerkelijk (het kerspel), bestuurlijk (schoutambt) als ten aanzien van het beheer der woeste gronden (de maalschap) onder Garderen. In de late middeleeuwen kwam het bestuurlijke zwaartepunt in Barneveld te liggen en vielen Garderen en Garderbroek onder het schoutambt, later gemeente Barneveld.

In het begin van de 19e eeuw stonden er 47 huizen in Garderbroek, voornamelijk boerderijen en enkele landarbeiderswoningen.

RAG, maalschap Garderen, inhoud malenboek 1610-1795:

lijst van boerderijen, 1827.

In 1795 woonden er 283 mensen, waarvan 83 volwassen mannen.

In vergelijking met Stroe was Garderbroek veel groter. In Stroe woonden toen 95 mensen die in 17 huizen woonden.

OAB nr. 131.

Volgens het hoofd- en haardstedengeldregister van 1749

OAB nrs. 93, 94

was het aantal inwoners veel minder, namelijk 192, terwijl het aantal woningen iets groter was, namelijk 50.

Omtrent de sociale stratificatie van de grotendeels agrarische bevolking er waren in 1749 slechts twee niet-agrarische beroepen. Het merendeel van de boeren (37) had een bedrijf met 1 tot 7 morgen bouwland. 19 boerenbedrijven werden als caterstede (1-3 morgen) geclassificeerd, terwijl 8 erven als half erf (3,5-7 morgen) werden aangeduid. Uitschieters naar onderen en naar boven waren er niet zo veel. Wat de onderlaag betreft, er werden vijf mensen (gezinnen) arm genoemd.

Grote bedrijven waren er ook, namelijk 4 stuks die 7,5-9,5 morgen bouwland hadden (Den Bosch nr. 71, Den Brand nr. 75, Groot Greefhorst nr. 62, De Munt nr. 87) en 3 met meer dan 10 morgen (De Grote Heg nr. 64, Groot en Klein Wenkum nrs. 72 en 73).

Opvallend was dat de grote bedrijven vooral in het westen van het dorpsgebied, waar de grote kampontginningen voorkwamen, waren te vinden.

Tabel 1. Classificatie van boerenerven in Garderbroek, in 1749:
naar omvang van het bouwland.

categorie	omvang bouwland	aantal	opmerkingen
heert of 1/2 caterstede caterstede	kleiner dan 1 morgen 1-3 morgen	5 19	arm 1 capitalist
half erf	3,5-7 morgen	18	3 capitalisten
drieling	7,5-10 morgen	4	erven nrs 62,71,75,87
heel erf	groter dan 10 morgen	3	2 capitalisten erven nrs 64,72,73

**bronnen: OAB, nrs 93 en 94: hoofd- en haardstedengeld, 1749;
voor de indeling in categorieen zie: OAB, nr 63: Van Veen, 1924 p.54**

In 1653 was de situatie, wat het aantal erven en de relatieve omvang ervan betreft, niet zo verschillend met die in 1749.

OAA nr. 5931 f 35-37: verpondingskohier Garderbroek 1653.

Er waren toen 52 bedrijven, waarvan 7 huyskens op de gemeente. De eigenaren van deze erfjes die op het zgn. malenveld, de gemeenschappelijke heidevel- den, waren aangelegd, betaalden zeer weinig grondbelasting, meestal minder dan f2,-. Voorts waren er 12 kleine bedrijven, waarvan minder dan f5,- verpondingsgeld werd geheven. In de categorie erven, waarvan 5 tot 10 gulden verponding werd betaald, waren er 18 stuks. De erven De Kap nr. 68 en De Wall nr. 65 behoren hier o.a. toe.

Er waren tenslotte 16 erven, waarvan meer dan 10 gulden verponding moest worden opgebracht. de zwaarst belaste, dus grootste erven waren over het algemeen dezelfde als in 1749.

Tabel 2 Classificatie van boerenerven in Garderbroek. in 1653:
naar zwaarte van de jaarlijkse verpondingslast.

categorie in gulden	aantal	genoemde erven
meer dan 30 gulden	2	Gr. Heg nr.64 Gr Wenkum nr.72
29-20 gulden	6	Brand, nr.75 Kl. Wenkum, nr.73
19-15 gulden	2	-
14-10 gulden	6	Bunt, nr.57 Dolderkamp, nr.83
9-5 gulden	18	Kap, nr.68 Wal, nr.65
minder dan 5 gulden	21	Bosch, nr.70 en nr.71 NB: w.o. 3 losse percelen w.o. 7 huisjes op de gemeente

bron: OAA nr.5931, f.35-37.

Vergelijking met de situatie voor 1650 is vrij moeilijk, omdat de grond belasting van Garderbroek toen niet afzonderlijk, maar samen met die van Garderen werd vastgesteld

OAA nr.5925: verponding, 1625 idem 5921 f.34-35 verponding, 1595

OAH nr 1434: verponding, 1549-1550

RAG Hert.Arch. vrl.nr. 1018 f.21-23 verponding, 1541

De enige bron, waaruit iets over het aantal inwoners en agrarische bedrij- ven valt te vernemen, is de veetelling van 1526 .

RAG Hert.Arch. vrl.nr.1363 f.150

Er werden toen 17 veehouders genoemd. Aannemende dat elke huishouding 5,5 tot 6 mensen telde woonden er dus tussen de 85 en 102 mensen in deze buurtschap.

Vlg. Roessingh, 1964 p.101

Waarschijnlijk echter woonden er meer mensen in Garderbroek dan in deze bron werd opgegeven. Het aantal namen van grondeigenaren in het tweede kwart van de 16e eeuw was aanzienlijk meer. Er konden tenminste 27 namen van bezitters van erven en landerijen in Garderbroek worden opgespoord.

Bovendien hadden omstreeks 1530 nog 10 andere eigenaren land in Garderbroek tot ontginning gebracht. Waarvan overigens een gedeelte in Kootwijkerbroek lag.

Deze namen werden gecombineerd en gebaseerd op gegevens van:

- a. ponschatting van 1541, RAG Hert.Arch. vrl. 1018 f.21-23
en OAH nr.1434 ponschatting 1549-1550
 - b. registratie van ontginning, ca 1525 en 1530 RAG Rekenkamer nr. 1272
 - c. tijznen van 1552 RAG Rekenkamer nr. 1306 f.1-11 tijnsboek Barneveld
- De bezitters die in dit hoofdstuk Garderbroek werden genoemd en die zeker land in Garderbroek hadden, waren 18 in getal. Daarnaast waren er 7 bezitters , waarvan het niet precies is, waar hun bezittingen lagen. Aannemende dat deze zich in Garderbroek bevonden, waren er tenminste 25 bezitters van erven en landerijen. Voorts waren er ook in het hoofdstuk Kootwijkerbroek f.9-11 nog zeker twee eigenaren met grond in Garderbroek (De Munt en Den Brand).

Er vanuitgaande dat het aantal grondbezitters in de tweede kwart van de 16e eeuw overeenkwam met het aantal erven, dan moet er tussen 1550 en 1650 een aanzienlijke verdichting van de bewoning hebben plaatsgevonden. Deze verdichting zal vooral het gevolg zijn geweest van vestiging van kleine boeren en arbeiders op de gemeenschappelijke heidevelden. Na 1650 stabiliseerde zich het bewoningspatroon en nam het aantal boerderijen niet meer toe.

3. Het historische nederzettingspatroon van Garderbroek

3.1 Het fysisch mileu

Het landschap wordt hier bepaald door een afwisseling van west-oost gerichte dekzandruggen en vlakten, die echter qua hoogteligging niet zo erg veel van elkaar verschillen. Het hoogteverschil bedraagt vaak niet meer dan een halve tot een meter.

Het relief is dus enigzins golvend en loopt vanuit het oosten bij het Stroese Broek tot in het westen bij Wenkum geleidelijk af van ca. 18 tot 12 meter +NAP. Door dit gebied stromen beken in zuid-westelijke richting af, namelijk de Grote Beek (ook wel Houtbeek of Ravense Beek genoemd), de Kleine Beek en de Garderbroekse Beek op de grens van het Garder- en het Kootwijkerbroek.

Op de dekzandruggen treft men plaatselijk hoge zwarte enkeerdgronden aan, met name ten noorden van de Grote Beek. Hier tussen op de iets lager gelegen gronden vindt men beekerdgronden en laar- en veldpodzolen.

Langs de beken en op de vochtige gronden treft men overwegend beekerdgronden aan. Elders op de hogere gronden bevinden zich over het algemeen laar- en veldpodzolen.

Tenslotte vindt men in Garderbroek een associatie van veld- en laarpodzolen enkeerd- en beekerdgronden, namelijk in het gebied met de strokenverkaveling tussen de Grote Beek en de Garderbroekerweg, en in de voormalige veldgronden ten oosten hier van.

Bodemkaart van Nederland 1:50.000, blad 32 oost Amersfoort.

Wageningen, 1965; Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000 blad 32

Amersfoort. Herz. uitg. Wageningen 1982

Hoogtekaart van Nederland 1:10.000 blad 32f-zuid, Garderen. Delft 1957.

3.2 Het nederzettingspatroon van omstreeks 1800

De bewonings- en verkavelingsvormen

Het meest opvallende van het occupatiepatroon van Garderbroek is het verspreide karakter van de bewoning, die vooral in het westen van het dorpsgebied goed zichtbaar is.

**Topografische kaart van Nederland 1:25.000, blad 410, Oud Millingen, 1885
blad 430, Essen, 1885; blad 429, Barneveld 1869-1906**

Topografische kaart van Nederland 1:50.000 blad 32, Amersfoort 1847-1855

Minuutplans van het Kadaster en Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels,

Gemeente Garderen, sectie H1 t/m H4 en sectie I. Arnhem, dienst van het Kadaster ca. 1830 (met kopieën in: RAG, alg kaartenverz: nr.207)

**Topografische kaart van de Veluwe: door M.J. de man 1:14.943. 1806 Blad 11
ARA, kaartenafd. OSK-V10; kaart van wegen in de gemeente Garderen van 1900
RAG, alg kaartenverz. nr.208.**

Deze verspreide bewoning hangt samen met de ontginning van onregelmatige bouwlandkampen die soms leidde tot het ontstaan van grootschalige kampcomplexen. Een kampcomplex kan worden gedefinieerd als een eigendomsrechtelijke en topografische eenheid van meestal onregelmatige blokvormige percelen met verschillende grondgebruik, die een aaneengesloten ligging vertonen en als topografische eenheid vaak een afgeronde of ovaalvormige gedaante hebben. De begrenzing van het complex wordt meestal gemarkeerd door houtwallen, soms door een greppel of een sloot.

In het westen waren omstreeks 1830 enkele van deze kampcomplexen nog aanwezig.

Op een dergelijk complex lag in principe een hofstede en men vond er vormen van afwisselend grondgebruik, variërend van bouw-, wei-, hooi- en heideland. De oppervlakte kon zeer aanzienlijk zijn en in Garderbroek oplopen tot ruim 42 ha. De grootste was de Grote Heg (nr.64) die een omvang van 42,1 ha. had. **Minuutplan van het kadaster, gem Garderen, sectie H3.**

Andere min of meer afgeronde complexen waren Groot en Klein Wenkum (nrs. 72/73), Kleine Brand (nr.76) en De Brand (nr.75). Meer rechthoekige en regelmatige complexen waren De Munt (nr.87) en Dolderkamp/Het Hol (nrs.83/86).

Ook waren er complexen die een kleinere omvang hadden, zoals Den Bosch (nr.71) en de Kleine Bosch (nr.70), De Kap (nr.68) en de Wal (nr.65).

Zeer kleine kamptontginningen vond men aan de randen van het oudere cultuurland, de zgn. keuterontginningen, zoals De Brink (nr.92).

Ook kon men ze temidden van de maalschapsvelden vinden, zoals Haanschoten (nr.67) en De Kuit (nr.89).

Over het algemeen waren deze ontginningen jonger dan de grote kampcomplexen. De laatste dateren uit de middeleeuwen, in een periode toen er nog ruimte in overvloed was. De sociaal-economische positie van de bezitters van deze complexen was aanzienlijk beter dan die van de bezitters van een kleine keuterontginningen die vaak genoegen moetsen nemen met zeer kleine arealen armelijke heidegrond.

De namen van de boerderijen duiden soms op ontginningsarbeid en inrichting van kampen in de wildernis. Op ontginning wijst het toponiem brand, het afbranden van krupelhout dat steeds weer opschiet.

Gysseling, 1960 p.182.

Namen die op omheining van land wijzen zijn schoten, kamp, wal.

Gysseling, 1960 p.901; Moerman, 1956 p.203.

Een tweede opvallende verkavelingsvorm is het gebied met de strokenverkaveling tussen de dekzandrug met kleine kampen ten noorden van de Grote Beek en de Garderbroekerweg. Behalve formeel is ook bodemkundig deze tegenstelling tussen dekzandrug en -vlakte zichtbaar (enkeerd- en laarpodzolgronden versus beekergronden, associatie veld-, laarpodzol-, enkeleerd-, beekergronden).

Een veelzeggend toponiem voor dit gebied is bunt dat wijst op hard gras (bentgras) en vaak betrekking heeft op gemeenschappelijke weidegronden. **Moerman, 1956, p.35: de voorbeelden die hij noemt slaan merendeels op weidegronden.**

Van Iterson, 1932, p.722: verbindt dit toponiem met gemeentegrond of gemeenschappelijke grond.

Ook dit gebied was oorspronkelijk een dergelijk gebied, een zgn. meent die in de late middeleeuwen in regelmatige stroken werd verdeeld en verkaveld.

De Garderbroekerweg was daarbij een duidelijk structuurbepalend element.

Mogelijk bestond deze al als onderdeel van een doorgaande weg van Arnhem naar Harskamp in de richting van Voorthuizen en Harderwijk.

De beken die hier doorheen stromen, de Grote en de Kleine Beek, maken eveneens een vrij regelmatige indruk. Waarschijnlijk werden ze hier gekanaliseerd ten tijde van de ontginning van het hoevestrokengebied.

Opmerkelijk is dat de Grote Beek bijvoorbeeld, zowel aan de stroomop als stroomafwaartse zijde een natuurlijker beloop heeft.

De bewoning lag deels op de kampen, deels op de strokenverkaveling en vormde een enigszins rijvormig patroon.

De kampen en de strokenverkaveling vormden zowel eigendomsrechtelijke als functioneel een geheel, zodat hier van hoevestroken van het kampopstrektype kan worden gesproken. Akkerbouw vond men merendeels op de kampen, maar kwam

ook in het in stroken verkavelde gebied voor. Het laatste terrein was vooral als weiland in gebruik.

In het zuiden van het Garderbroekse dorpsgebied was ca. 1830 een gebied met cultuurgronden die een mozaiekvormige percelering bezaten.

Dit gebied werd Driehuizen genoemd, waarschijnlijk naar de drie eerste woningen die in dit gebied ontstonden erf en goet gnt. Driehuijsen **RAG,RAV nr.846, f.84v-85 (27-8-1738) Hiermee werd erf nr.81 bedoeld. Meestal was echter sprake van erfje of plaatsje in Driehuijsen RAG,RAV, nr.846, f.89-89v (23-1-1742).**

In 1830 lagen er vijf boerenbedrijfjes (nrs.78-82), waarvan de eigenaars alle grondbezit in dit gebied hadden. Evenals in het kampgebied was hier een dekzand opwelling als akkerland ingericht. Maar in tegenstelling tot de kamptongingen hadden hier verschillende boeren kleine percelen in eigendom. Deze sterk verspreide bezitsligging kwam in Garderbroek alleen in Driehuizen voor.

De oudste kern van Driehuizen bestond waarschijnlijk uit de erfjes nr. 78,79 en 80. Nummer 81 was mogelijk afgesplitst van 80 (de meeste percelen van 80 en 81 lagen naast elkaar), terwijl de hofstede van nr.82, De Elleboog, wat exentrisch ten opzichte van de eerste genoemde groep boerderijen lag.

De bedrijfjes waren over het algemeen gematigd van omvang en hadden geen eigennamen.

Erf nr.78: 11.54 ha, nr.79: 5.41 ha, nr.80: 7.81 ha, nr.81: 15.44 ha, nr.82: 11.79 ha.

Op grond van het laatste gegeven kan worden verondersteld dat het hier om een relatief jong ontginningsgebied gaat. Deze indruk wordt versterkt door het voorkomen van het toponiem de Nieuwe landsteeg.

Minuutplan van het Kadaster, Gem. Garderen, sectie H3 RAG, RAV nr.846 f.157-158: 17-11-1768.

Langs deze weg, die op de Garderbroekerweg aansloot, lagen de genoemde erfjes Driehuizen.

Tot slot moet nog worden gewezen op de landarbeidershuisjes die her en der ontstonden. Aan deze huisjes was soms enige grondbezit verbonden.

In 1653 werden er reeds 7 huisjes genoemd die op de gemeente stonden.

OAA nr.5931, f.35-37 verpondingskohier.

In 1830 lagen deze vooral aan de randen van het cultuurland, zoals bij De Brink (nrs.90,91 en 93) en bij de Grote Bunt, de zgn. Huisjes (nrs.58,59 en 60). De genese van de erfjes bij De Brink vond in de 18e eeuw plaats.

RAG, RAV nr.835 Garderen f.6v-8 idem nr 846 f.104, 127v-128, 196v-197, 221v-222v, idem nr.847, f.8-8v.

Over de Huisjes is minder bekend, maar waarschijnlijk begon de opkomst van deze arbeiderswoningen in de periode van 1550 tot omstreeks 1650.

Het grondgebruik

Wat het grondgebruik betreft, er werd in dit gebied in de 16e eeuw zowel rogge, als haver en ook boekweit verbouwd.

RAG Hof van Gelre nr.2563: korentelling, 1566

RAG Rekenkamer nr.363: tienden, ca 1500.

Opvallend was dat de haveropbrengsten van de tienden veel groter waren dan die van de rogge. De verhouding was omstreeks 1500 ongeveer 1:12.

RAG Rekenkamer nr.363: tienden, ca 1500.

Ook in de 18e eeuw was deze tegenstelling nog aanwezig. Deze bleek uit de lasten ten behoeve van de kosterij te Garderen.

GAB, collectie Bouwheer, kerk Garderen, 1664-1798

Acht erven betaalden in 1695 278 garven rogge (gem. 34,75 garven.)

terwijl 28 erven in het Garderbroek 423 havergarven moesten leveren (gem.15,1 garven).

In de periode 1742-1770 waren er 20 erven verplicht tot levering van 387 havergarven (gem. 19,35 garven). Zie ook Nairac, 1882,4,p95 die spreekt van 21 boederijen die 423 havergarven moesten leveren.

Opvallend was dat in het kerspels Garderen alleen uit Garderbroek haver aan de koster werd geleverd. In de overige buurtschappen, w.o. ook Stroe en

Essen, werd alleen in rogge betaald. Roggeverbouw was er duidelijk overheersend.

De erven, waarvan rogge werd geleverd, lagen alle aan de westzijde van de buurtschap en behoorden tot de grote kampontginningen. Deze waren o.a. De Grote Heg (64), Den Bosch (71), Groot en Klein Wenkum (72,73), Wenkum (74) De Brand en De Kleine Brand (75,76). De gemiddeld op te brengen last was bovendien nogal hoog in vergelijking met die van de haverrenten. De laatste werden van de andere erven, zoals de grotere boerderijen Groot Greefhorst (62), De Bunt (56), De Krol (77), De Wal (65), Het Hol (86), De Munt (87) en Schipbroek (88), maar ook van zeer kleine erfjes, zoals de Huisjes (59) geheven. Van deze kleine keuterijen en landarbeiderswoningen werden slechts een of enkele havergarven gevraagd, terwijl de last voor de grotere bedrijven wel tot 40 garven kon oplopen. De grootste last was voor De Krol (77) waaruit 40 havergarven werden geleverd.

4. Historische achtergronden van de nerderzettingsgenese van Garderbroek

4.1 Inleiding

De eerste maal dat Garderbroek in de historische bronnen verscheen, was in de hertogelijke rekeningen van 1333/1334, toen in de palude Gherderen dicto malescaap voor het eerst tienzen werden geheven.

In latere rekeningen werd de Nerderlandse naam Gerderbroyc gebruikt.

RAG, Hert Arch. vrl.nr. 372, f21

zie ook Wartena, 1974/1975 bijlage1, p.36.

In die jaren werd in het broek van Garderen ca. 363 morgen of 275 ha land ontgonnen, waarbij de graaf/hertog van Gelre dus een belangrijke rol speelde (zie hierover hoofdstuk 5).

De invloed van de landsheer was echter ook op andere wijzen zeer dominant aanwezig in dit gebied. Deze invloed die vooral van grondrechtelijke aard was zal in de volgende paragrafen aan de orde komen aan de hand van de rechten van de hertog op de tienden, zijn rechten op bepaalde erven in de vorm van erfpachtgoederen en in de vorm van domaniaal grondbezit dat periodiek werd verpacht.

Na een samenvatting van deze hertogelijke rechten zal worden bekeken hoe oud deze rechten op de grond zijn, of andere/oudere grondheren of instellingen hier rechten hadden en wat de aard van deze en van de hertogelijke rechten waren.

4.2 De rechten op de grond van de landsheer van Gelre

4.21 De tiendrechten van de graaf/hertog van Gelre

Op de Veluwe verkreeg de graaf van Gelre omstreeks 1215 de tienden van de nieuwe ontgonnen en te ontginnen landerijen in leen van de bisschop van Utrecht, de zgn. novaaltienden.

OGZ (Sloet), nr.435

In de hertogelijke rekeningen van 1380 werden deze voor het eerst genoemd: vanden nijen thiende van Garderbroeck avene 13 malder.

RAG, Hert. Arch. vrl.nr. 384, f.38v.

Deze brachten dus 13 molder haver op, een typisch gewas voor de lagere akkerlanden van het Garderbroek.

In 1431 werden de domaniale rechten, waaronder de tiendrechten van de hertog verpand aan zijn landrentemeester die ze op zijn beurt weer overdroeg aan de heer van Batenburg.

Martens van Sevenhoven, 1925-1926, p.66.

Toen bleek dat er twee tienden in Garderbroek werden geheven, namelijk een rogge- en een havertiende. De eerste had betrekking op zowel Garder- als Kootwijker- en Essenerbroek evenals de tienden van opten Brande (erven nr.75 en 76 en waarschijnlijk De Grote Brand in Kootwijkerbroek) en deze leverde omstreeks 1500 ca. 15-16 molder rogge op.

RAG, Rekenkamer nr. 363.

De tweede tiend die de thiende Garderbroick werd genoemd bracht in die tijd tussen 195 en 205 molder haver op, dus aanzienlijk meer dan in 1380. Voor dit grote verschil is geen verklaring, maar wel is duidelijk dat de eerder

genoemde novaaltiend (havertiend) uit 1380 betrekking had op deze tweede tiend.

In de 17e en de 18e eeuw was de indeling in tiendblokken in het gebied van Garderbroek, Kootwijkerbroek en Essen verder uitgesplitst, namelijk in het eerste blok 't Garderbroek Raaythiend, den omloop tot Essen, het tweede blok 't geheele Garderbroek en het derde blok 't geheele Garderbroek.

RAG, Rekenkamer, nr.1478: teindrol, 1697 en ca. 1750.

RAG. BFA nr. 624: taxatie tienden, 1798.

Van deze tiendblokken bleef alleen het derde blok van het gehele Garderbroek op de buurtschap Garderbroek betrekking te hebben. Het eerste en tweede blok van het Garderbroek sloegen op percelen in het Kootwijkerbroek.

Zie RAG. Rekenkamer nr.1478: tiendrol. 1697, en de afkopen van de afkopen van deze tiendblokken in ARA , Kroondomein, nr. 362, afkoopnummers 64 en 75 Daarnaast waren de novale tienden die in de nieuwe tijd waren ontstaan ondergebracht in een afzonderlijk blok Novalien van aangemaakte landen met de omloop onder Garderen.

ARA, Kroondomein, nr. 376, afkoopnummer 299.

In het 19e eeuwse Garderbroek behoorden een deel van het Stroese broek en landerijen bij De Brink hiertoe.

Voorts was een aantal boederijen in afzonderlijke tiendblokken ondergebracht, namelijk Wenkum, Gote Heg of Winkop, Dolderkamp en Groot en Klein Boeschoten als afsplitsing van het goed Boeschoten dat ten noorden van Garderbroek lag. Het ging hier voornamelijk om grote kamponggingen en dit verschijnsel van afzonderlijke tiendblokken per erf kwam veel voor bij deze grote van origine middeleeuwse bedrijven in de Gelderse Vallei.

Deze kamponggingen hadden alle een speciale rechtsbetrekking met de landsheer (leen-, erfpacht- of pachtgoed), zodat kan worden geconcludeerd dat ook de bijbehorende tienden oorspronkelijk hertogelijk eigendom waren

Zie a.o. OAA, nr.5931, f.35-37v en RAG, Rekenkamer, nr. 1283.

Sloet en Van Veen, 1917, p. 136-139 Wenkum.

RAG, RAV, nr.846, f.91-91v: 30-11-1742 Wenkummer Tiend.

RAG, RAV, nr.846, f.93-93v: 10-5-1743 Boeschoten.

Alle boederijen in het middeleeuwse Garderbroek waren dus in oorsprong tiendplichtig aan de landsheer. Er waren geen andere tiendheffers, zoals in het naburige Voorthuizen en Barneveld, waar de oude abdijen te Elten en te Paterborn tiendrechten bezaten.

Nairac, 1882, 4, p.39-40.

4.22 De leen- en wiltforstergoederen te Wendinchem en te Boeschoten.

Een ander recht van de landsheer in Garderbroek betrof het grondbezitsrecht in de vorm van wiltforstergoederen in leen en andere domaniale erven.

De wiltfostergoederen waren waarschijnlijk het oudst. Het ging hier om de grote kamponggingen Wendinchem of Wenkum en Boeschoten, die beide aan de westelijke rand van het voormalige kerspel Garderen waren gelegen.

Deze erven werden aan een landsheerlijke ambtenaar in leen gegeven, opdat deze toezicht zou houden op de landsheerlijke bossen en de wildstand daarin en tevens de landsheer zou bijstaan bij de jacht.

Van Winter, 1962 p.143-145.

Bovendien had de wiltfoster tot taak een keer in de vier jaar het zgn. ruimgeld te innen, dat een soort belasting was voor het gebruik van de landsheerlijke woeste gronden en wegen door de bureu.

Zie over het ruimgeld: Heringa, 1931, p.126-138.

Op de Veluwe waren er in totaal 14 van deze goederen en deze lagen aan de randen van het Veluwse Massief in Garderen (5), Epe (1), Voorst (2), Loenen (2), Deelen (3) en in Middachten. In de laatste plaats woonde de overste wiltfoster.

Van Winter, 1962, p.143-145.

In Garderen en omgeving ging het behalve om de twee genoemde goederen en hun afspiltsingen om het goed Ter Hoerne (Kolthoorn) dat iets ten noorden van Boeschoten lag.

De oudste gegevens omtrent Wenkum en Boeschoten dateren uit 1326 en deze erven zijn de eerste in historische stukken genoemde goederen ni het Garderbroek.

Sloet en Van Veen, 1917, p.132-139.

Beide goederen waren toen reeds gesplitst. Het goed te Wedinchem was toen verdeeld in twee wiltfostergoederen die in 1326 resp. aan Evert (later Klein Wenkum, nr.73) en aan Brant (later Groot Wenkum, nr.72) van Wedinchem waren beleend.

Naderhand moet hier nog een derde goed van zijn afgesplitst, het erf nr.74 **Zie OAA, nr.5931, f.36v; RAG,RAV, nr.835, Garderen, f.10: 1690, Cleijn Wenckum. Vlg. GAB. Historisch Kadaster deel 5 fiche 67.**

Het oorspronkelijke toponiem Wedinchem doet een oude oorsprong vermoeden, omdat het tot de heemnamen kan worden gerekend.

Zie Moerman, 1956, p.85.

Ook kwam het goed voor als Wen(c)kum en Wenkop.

GAB, Collectie Bouwheer, Garderen, 6, Onroerend goed. Landgoed Wenckum.

Het waren grote boerenbedrijven. Klein Wenkum (nr.73) was in de 19e eeuw 32.9 ha groot, terwijl Groot Wenkum (nr.72) een omvang van 54.68 ha had.

GAB, Huis Wenckum, nr.17 en noot 40.

De aanleg van de huiserven was zeer ruim en bij het erf Groot Wenkum waren in 1901 zelfs nog resten van een gracht aanwezig, mogelijk een poging van een eerdere bezitter om het goed een adellijk aanzien te geven.

GAB, Collectie Bouwheer, Garderen, 6, Onroerend goed. Landgoed Wenckum: kaarten , 19e eeuw.

Wat Boeschoten betreft, het is opvallend dat in 1699 een morgen bouwland met den hof en de grond van het huisje van Reyer Brants evenals het recht om twee koeien te mogen weiden in een stuk weiland, de Maeten geheten, als een afzonderlijk leen van een van de wiltfostergoederen te Boeschoten werden afgesplitst.

Sloet en Van Veen, 1917, p.135. In 1728 wordt het weiland als een afzonderlijke post beschouwd.

Het vermoeden bestaat dat hier om een van de twee erfjes Boeschoten (nrs. 51/52) aan de Grote Beek ging.

De eigenaar van het afgesplitste goed was van 1728-1766 Frank Derx. Hij was in 1752 ook eigenaar van Klein Boeschoten (nr.51) (RAG. RAV.nr.846, f.106 25-8-1752). Het andere goed, Groot Boeschoten, nr.52 werd in 1743 samen met het oorspronkelijke wiltfostergoed verkocht. De toenmalige pachter was Wouter Jansen. Het land van deze Wouter lag ten noorden en ten westen van Klein Boeschoten, zodat het hier om Groot Boeschoten moest gaan.

Uitgaande van deze oorspronkelijke relatie tussen de wiltfostergoederen en de beide erfjes langs de Grote Beek, kan men veronderstellen dat de beide erfjes nrs. 51 en 52 jonger zijn dan de wiltfostergoederen en van hieruit zijn bewoond geraakt.

Zie ook RAG, Rekenkamer, nr.1502, f.4: tijnsboek Barneveld, 1791-1813.

Deze veronderstelling wordt ondersteund door het gegeven dat in 1401 bij een der wiltfostergoederen sprake is van met sijnen thinsgoede en allen sijnen tobehoren.

Sloet en Van Veen, 1917, p.133.

Beide erfjes waren namelijk tijnsplichtig en de namen van de tijnsplichtigen corresponderen met die van de leenmannen van een der goederen.

Zie b.v. RAG. Rekenkamer, nr.1502, f.4 Opvallend is overigens dat de namen van de tijnsplichtigen overeenkomen met de leenmannen van het eerste wiltfostergoed Boeschoten, terwijl de afsplitsing uit 1699 van het erfje van Reijer Brants evenals de vermelding van tijnsgoederen bij het wiltfostergoed betrekking heeft op het tweede goed Boeschoten.

Behalve op grond van gegevens betreffende het grondbezit en de tijnswezen ook de afwezigheid van deze erfjes in de administratie van de hertogelijke novaaltieden op een bijzondere relatie tussen de wilsfostergoederen en beide erfjes. Waarschijnlijk behoren de tienden oorspronkelijk tot het oude goed Boeschoten.

Samenvattend lijkt het aannemelijk dat beide wiltfostergoederen tot de oudste erven in het Garderbroek behoren. Zij werden aan de rand van het kerspel gesitueerd, zodat van hieruit een goed toezicht kon worden uitgeoefend op de woeste gronden. Deze zullen toen vooral aan de oostzijde hebben gelegen.

Met name voor Wedinchem/Wenkum ligt een relatief vroeg ontstaan voor de hand. Zowel de naam (heemnaam) als de ligging wijst erop. Wat het laatste

betreft, het is aannemelijk te veronderstellen dat vrijwel het gehele Garderbroek bij de vestiging van dit wilfstergoed nog " woest en ledig" was.

Waren hier reeds ontginningen aan de gang, dan zou het wilfstergoed Wendichem veel meer oostwaarts zijn aangelegd. Overigens moet er rekening mee worden gehouden dat de ontginning van Wenkum ouder is dan de status van wilfstergoed.

Wat de ontginningswijze betreft, er is een grote overeenkomst tussen de genoemde goederen en de grote kampontginningen die vooral in de omgeving van Barneveld op zo pregnante wijze tot stand kwamen. Waarschijnlijk moet men wel uitgaan van een samenhang tussen de ontginningen van dit laatste gebied en die van Wenkum.

4.23 Het erfpachtgoed Wincop of de Grote Heg

Behalve genoemde wilfstergoederen had de landsheer in de late middel-eeuwen nog andere rechten op de grond in dit gebied.

In de midden 16e eeuwse rekeningen van de voormalige hertogelijke domeinen vindt men onder de erfpachten in het hoofdstuk Barneveld een aantal goederen in Garderbroek, namelijk:

1. vanden goede aldaer genoempt Wijncoop dat holt Arnt Wijncoop in eenen ewigen erffpacht, voor 5 1/2 molder rogge jairlicx te betalen
2. vanden hoff in Garderbroick toe Koetwijck daer Maes Heynken op plach te wonen.....

RAG. Rekenkamer, nr.4091: rek.1543-1544

Het eerst genoemde goed Wincop kwam in 1416 voor het eerst in de rekeningen voor.

RAG, Hert. Arch. vrl. nr. 385, f.73.

item de bonis Gheshaeffs Reyner Wincop pro 5 1/2 malder siligo mensure arnhem.

Het goed was dus oorspronkelijk bij een zekere G(h)eshaeff in gebruik, maar in 1416 was Reyner Wincop de erfpachter ervan.

Over de oorsprong is verder niets bekend. Wel dringt zich een vergelijking op het het goed Butenhuys onder Harselaar, kerspel Voorthuizen, dat in de rekeningen vlak na Wincop werd genoemd. In 1414 werd dit erf voor het eerst vermeld in de rekeningen en het werd toen verpacht.

RAG. Hert. Arch. vrl. nr.385, f.1: rekn:1407-1421.

In 1431 werd het voor het eerst in erfpacht uitgegeven en toen bleek dat het oorspronkelijk een horig goed was geweest.

RAG. Hert. Arch. vrl. nr. 386 f.72v: rek.1431.

Mogelijk heeft ook Wincop een horige status gehad, maar hierover is niets bekend.

De erfpachtsom die in de nieuwe tijd als een grondrente werd beschouwd, bleef tot in het begin van de 19e eeuw op Wincop rusten.

GAB, Collectie Eigendomsbewijzen, nr.0043, 0044: 1-8-1829.

GAB, Verpachting uitgangen erven Buitenhuis en Wijnkoop, 12-8-1829.

De last was toen 7 mud, 3 schepel, 3 koppen en 7 maatjes rogge.

In 1779 was deze nog 22 schepel (RAG, RAV, nr. 846, f.209-209v. 18-10-1779)

Een andere verplichting aan de hertog, die in de 16e eeuw aan dit erf was verbonden, was het beschikbaar stellen van een zgn. dienstpeerd

Van Hasselt, 1806 p.378: kopie RAG, Hert. Arch. vrl. nr. 34 paardenregister 1534.

De verplichting gold wapenpeerden of reysische peerden. Wincop moest een zgn.Reysisch peert gereed houden. Over de betekenis ervan is weinig bekend. Opvallend is dat deze tot deze dienst verplichte goederen zowel tot de leen- als tot de herengoederen van de hertog behoorden.

Dit erf dat ook de Grote Heg werd genoemd

RAG,RAV, nr.846, f.86-86v: 20-12-1738 erff en goedt Wincop of de Groote Heg

RAG, Hof van Gelre, civ. procesdoss. 1654, nr.6 rentebrief, 26-8-1652, Wincop ende de Heegh genaemt: In 1653 heette de bezitter Reyer Hegh (OAA, nr. 5931, f.35-37v).

lag centraal in de buurtschap en viel op door haar grote omvang (ruim 42 ha) en de gesloten bezitsligging van de bijbehorende landerijen in een fraai afgerond kampcomplex. Het geheel werd in het noorden en in het zuiden afgegrensd door een houtwal, vandaar de naam De Heg waarschijnlijk. In het

noorden grensde deze wal aan het veld en werd daar de Garderbroekse Heidewal genoemd.

Minuutplan van het Kadaster, Gem. Garderen, sectie H3.

In het noorden van dit kampcomplex kwam een afsplitsing tot stand, een keuterbedrijfje dat de Kleine Heg (nr.63) werd genoemd.

RAG, RAV, nr.846, f.210-210v: 18-10-1779.

Het werd ook wel het Hegger Huisjen genoemd.

RAG, Rekenkamer, nr.1478: tiendrol, ca. 1750.

en behoorde dus tot het type ontginning, zoals de Huisjes (nrs.58-60) ten noorden van de Grote Greefhorst. In 1830 behoorde er 2.46 ha land bij.

4.24 De domeingoederen Dolderkamp en Het Hol

Het tweede goed in Garderbroek dat in de hertogelijke domeinrekeningen voorkwam, was een pachtgoed in tegenstelling tot het vorige erf, waarop een erfpacht rustte. Laatstgenoemde last fungeerde als een grondrente.

Het eigendom berustte bij de erfpachter in tegenstelling tot de pachtgoederen die een eigendom waren van de verpachter.

Zie o.a. Ketelaar, 1978.

Dit laatste kenmerk was van toepassing op de hof in Garderbroek. De eerste vermelding hiervan werd gevonden in een van de registers van verpande hertogelijke domeinen die omstreeks 1500 werden samengesteld.

RAG, Hert. Arch. vrl. nr. 195, f.7.

Er was toen sprake van inden kerspel van Garderen in Garderbroeck light eyn erffken ende woont op Reyner Claessen, is oick pandtguet. In 1443 was dit met andere goederen verpand en terecht gekomen in het bezit van de heren van Batenburg.

In de landheerlijke domeinrekeningen dook het goed als domaniaal pachtgoed weer op in 1653.

Zie RAG, Rekenkamer, nr.4215 e.v.: rekn. 1654-1655.

RAG, Rekenkamer, 1283.

In die tijd werd het goed ingelost. vanaf 1653 werd het goed in drie delen verpacht, namelijk het erf int Garderbroeck gnt. Dollerscamp

De eerste maal dat deze naam werd genoemd was omstreeks 1525 als

Dolresscamp (RAG, Rekenkamer, nr. 1272).

voor f75,- p.j., het halve erf int Garderbroeck voor f15,- p.j., (later Het Hol genoemd) en vanaf 1663 afzonderlijk 3 schepel bouwland onder Garderbroecker Erff gehorende in Rassencamp (lag bij Het Hol).

Zie o.a. RAG, Rekenkamer, nr.4225: rek. 1655-1666 en volgende rekn.

Blijkbaar was Dolderkamp het hoofdhof en was Het Hol hiervan afgesplitst. Deze erven werden vanaf 1706 jaarlijks bezocht door ambtenaren van de Rekenkamer.

RAG, Rekenkamer, nr.280: visitatie domeinen, 18e eeuw.

Uit deze rapporten bleek dat het bijhorende land aaneengesloten was, waarbij de bouwlanden, weilanden en veldgronden elkaar afwisselden. Ook werden percelen met eikels bezaaid.

De meeste percelen waren met goed eyken heghholt omheind. Op Dolderkamp stond een boerenhuis, terwijl op Het Hol naast het boerenhuis een zgn. camer, een tweede woonhuis, was gebouwd. In 1741 was deze camer uitgegroeid tot een tweede bedrijfseenheid op Het Hol en was er zelfs sprake van de Kleine en de Grote Hol. In 1802, toen beide erven door de Domeinen werden verkocht, was er echter weer een boerenhuis op dit erf. Dolderkamp en Het Hol waren toen resp. ca.33 en 31 morgen groot.

RAG, RAV, nr.847, f.28-28v: 13-3-1802 Zie ook RAG, BFA, nr.1536: 4-3-1802 en BFA, nr.1509, waarin een precieze perceels beschrijving uit 1801 staat.

Wat de samenstelling van het grondbezit betreft, beide erven waren omstreeks 1830 nog geheel in tact. Zij vertoonden het karakter van een grote kampontginning, waar verschillende vormen van grondgebruik binnen een complex werden aangetroffen. Een opvallend verschil met de kampontginningen in het westen, zoals Wenkum en de Grote Heg, was de rechtlijnige en regelmatige begrenzing van de kampcomplexen van Dolderkamp/Het Hol.

Trouwens, ook in de buurt van De Munt en Driehuizen vond men dit verschijnsel, dat zou kunnen wijzen op een jongere genese van de kampcomplexen in deze omgeving.

4.25 Samenvatting betreffende de hertogelijke rechten op de grond in Garderbroek.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat in Garderbroek de rechten op de grond van de hertog van Gelre op vrijwel alle erven en cultuurgronden betrekking lijkt te hebben.

Van landsheerlijke oorsprong zijn de tijnzen en de tienden. Over de tijnzen wordt in hoofdstuk 5 nader gesproken. De tienden bleken oorspronkelijk uitgezonderd die van enkele erven die echter weer een andere relatie hadden met de landsheer - vrijwel alle in het bezit van de hertog te zijn geweest. Het ging om novaaltieden die in 1380 voor het eerst in de hertogelijke rekeningen voorkwamen, maar die grotendeels op de omstreeks 1330 ontgonnen landerijen betrekking hadden.

Wat de niet-landsheerlijke tienden betreft, namelijk die van de erven Wenkum, Boeschoten en de afsplitsingen daarvan, de Grote Heg en Dolderkamp/Het Hol, met deze erven had de hertog een andere rechtsbetrekking ofwel in leen (de wiltfostergoederen Wenkum en Boeschoten). in erfpacht (de Grote Heg) of in " gewone " pacht (Dolderkamp/Het Hol).

4.3 De rechten op de grond van andere grondheren, de ouderdom daarvan evenals die van de landsheer.

Wat de ouderdom van de rechten op de grond betreft, men kan nagaan of ook andere en oudere grondheren op instellingen hier of in de naaste omgeving rechten op de grond bezaten. Ook is het van belang onderscheid te maken tussen de verschillende grondrechtelijke verhoudingen, zoals horigheid van goederen, leen- en tijnsgoederen.

In de eerste plaats was van institutioneel grondbezit in de middeleeuwen uitgezonderd landsheerlijk grondbezit slechts in een geval in Garderbroek sprake. Deze situatie gold een erf op de rand van deze buurtschap met het kerspel Voorthuizen, namelijk Den Bosch. Ten (noord)westen van het kerspel Garderen, namelijk in Voorthuizen, Nijkerk, Putten en Ermelo hadden verschillende oude kloosters en kapittelen, zoals de kloosters te Werden, Paderborn, Elten en het kapittel van St. Marie te Utrecht, grondbezitters.

In het naburige Stroe bijvoorbeeld inde het kapittel van St. Marie tot in het begin van de 19e eeuw van drie erven tijnzen en stedigheden.

RAU, St.Marie, nr.384-48, f.6v-7, 12-13v: rek.1807.

In Voorthuizen en omgeving had de abdij te Elten rechten op gronden, o.a. in de buurtschappen Zeumeren en Zwartebroek.

Nairac. 1882, 4, p.39-40.

Op de grens van de buurtschap Zeumeren met Garderbroek lag het goed de Kleine Bosch (nr.70), mogelijk een afsplitsing van Den Bosch dat iets noordelijker lag. Uit de Kleine Bosch ging nog in 1776 een halve schepel koren (half rogge, half boekweit) naar de abdij te Elten die in Appel een hof bezat (huis Kemmena).

RAG, RAV, nr.846, f.195-195v: 5-3-1776:

Zie ook Slichter van Bath, 1964/1978, p.279-280.

Het erf was bovendien nog gedeeltelijk tiendplichtig, maar niet aan de hertog van Gelre.

Zie RAG, Rekenkamer, nr.1478: tiendrol, ca.1750.

Oude geestelijke instellingen hadden in Garderbroek dus geen rechten op de grond, uitgezonderd op het erf de Kleine Bosch dat in de periferie van het kerspel Garderen was gelegen en waarschijnlijk vanuit het erf Den Bosch dat onder het kerspel Voorthuizen ressorteerde, was gesticht.

Als men kijkt naar de aard van de rechten op de grond kan men onderscheid maken tussen enerzijds horige goederen die zeer oud kunnen zijn en andere goederen zoals leen -, tijns-, en pachtgoederen die over het algemeen en laat-middeleeuwse oorsprong hebben d.w.z. de status daarvan.

Zie o.a. Heringa, 1931; Ketelaar, 1978; Van Iterson, 1939,1971.

Zoals al opgemerkt had alleen de abdij te Elten recht op de uitgang van een erf. Deze uitgang had waarschijnlijk een horige afkomst.

Ook de hertog van Gelre had een groot aantal horige goederen op de Veluwe, herengoederen genaamd.

Zie hiervoor: Van Doorninck, 1905: schatting van Gelre, ca.1330.

Waarschijnlijk waren de schatplichtigen alleen horig, of wel aan de hertog (des greven lude) of aan andere heren (kleef en geestelijke instellingen als Elten, St. Marie.)

Ook in het kerspel Garderen, met name in het dorp Garderen, Essen, kootwijk en Stroe had de hertog verschillende herengoederen.

RAG, Rekenkamer, nr.1550, f.62-256: index op protocollen van consent t.a.v. herengoederen, hoofdstuk Barneveld, 1563-ca.1760

Zie ook RAG, Hert. Arch. nr.133, f.8-9: lijst van horige goederen in Garderen en Kootwijk in 1493.

In Garderbroek en Kootwijkerbroek werden ze daarentegen niet gevonden.

Ook tijdens een proces omtrent het erf De Bunte in 1616 komt de vraag aan de orde of er herengoederen in Garderbroek zijn. Volgens meerdere getuigen weet men alleen van het bestaan van tijnsgoederen in de buurtschap af (RAG, Hof van Gelre, civ. procesdoss. 1616, nr.2).

De enige uitzondering betreft opnieuw het erf Den of Ten Bosch. Dit was tot 1434 een herengoed, waarvan herengeld en rijstvoeder als horige lasten moesten worden betaald. In 1434 werd het echter in een tijnsgoed veranderd. RAG, Rekenkamer, nr.1502, f. 18v-19.

Opmerkelijk is overigens dat er in de 15e eeuw vermoedelijk wel persoonlijke horigheid voorkwam. Deze had echter geen zakelijk, grondrechtelijk karakter. In een register van horige lasten uit ca. 1460 (RAG, Hert. Arch. nr.131, f.32-32v) werden de volgende namen aangetroffen: Hendrick Wincop, Jan Wincop, Reyner Wincop, Brant ten Bosch, Aernt ten Bosch, Bernt ten Bosch, Heyn van Wenkem, Wolter van Boiscoten en Goide van Boeschoten.

Wat de perifere positie van dit erf betreft, deze werd onderstreept in een stuk over de vaststelling van de grens tussen de malenvelden van Garderen en Voorthuizen in 1603. Hierbij werd bepaald dat het erff Ten Busch den Lantschriver toecomende gelyck voets sal blijven onder Garder als het toe gewesen is.

RAG, Maalschap Garderen, Malenboek, 1610-1757, f.3-5 akte, 3-6-1603.

In Garderbroek waren dus geen of nauwelijks goederen met een oude grondrechtelijke status. In dit geval wordt horigheid bedoeld. Ook de hertog had geen horige goederen.

De landsheer gezat echter wel leen-, erfpacht- en tijnsgoederen in Garderbroek, met name tijnsgoederen. De laatste ontstonden in de jaren dertig van de 14e eeuw en waren dus jonger dan de hierboven besproken leen- en erfpachtgoederen die waarschijnlijk al voor 1300 waren ontstaan. De domeingoederen Dolderkamp/Het Hol stamden uit dezelfde tijd als de tijnsgoederen, zoals men in het volgende hoofdstuk kan zien.

5. De tijnslanderijen van de jaren dertig van de 14e eeuw.

5.1 Inleiding

In de landsheerlijke rekeningen van 1333/1334 werd voor de eerste maal den thins dess nijhen lantsz und Garderbroeck inden ampte Garderen genoemd.

RAG, Hert. Arch. vrl.nr.372, f21

RAG, Rekenkamer, nr.1306, f.1

Zie ook Wartens, 1974-1975, bijlage 1.

Ook in het naburige Kootwijkerbroek evenals in het broek van Barneveld en Harselaar onder Voorthuizen werden toen voor het eerst nieuwe tijnzen ontvangen. Duidelijk is, dat het hier om ontginningen gaat.

Achterin het tijnnsboek komt een voormalig herengoed voor, Den Bosch genaamd. In 1434 werd het tot tijnsgoed gevrijd.

In Barneveld en Harselaar waren deze overigens veel omvangrijker dan die in Garder- en Kootwijkerbroek. In de eerste gebieden brachten zij reps. 37 pond, 12 solidi en 2 denarien en 17 pond, 4 solidi en 4 denarien op.

In Garder- en Kootwijkerbroek daarentegen was de opbrengst reps. 9 pond, 12 solidi, 2 denarien en 5 pond, 14 solidi, 2 denarien.

In de rekening van 1379-1380 en daarna brachten de tijnns van Garderbroek iets meer op, namelijk 10 pond, 18 solidi en 2 denarien, terwijl die van Kootwijkerbroek iets was afgenomen (4 pond, 18 solidi, 8 denarien).

De betaling van de tijnns werd bijgehouden in een afzonderlijk administratie, waarvan de oudste rol uit de jaren 1348-1357 dateert. Van de perioden 1467-1470 tot 1570 evenals van 1706 tot 1813 zijn er reeksen tijnnsboeken bewaard gebleven.

Uit de 14e eeuw is een tijnnsrol bewaard gebleven (RAG, Hert. Arch. vrl. nr.66:1348-1357). Voor de perioden 1467-1470 tot 1576 en van 1706 tot 1813 zijn registers in boekvorm beschikbaar:

RAG, Hert. Arch., vrl. nr.101: tijnsboek, 1467-1470 en 1503;
idem, vrl.nr.103 : tijnsboek, 1530-1550;
RAG, Rekenkamer, nr.1301 : tijnsboek, 1549-1560;
idem , nr.1306 : tijnsboek, 1552;
idem , nr.7232 : tijnsboek, 1549-1576;
idem , nr.1390 : tijnsboek, gedeelte, 1561;
idem , nr.1494 : tijnsboek, 1706-1754;
idem , nr.1498 : tijnsboek, 1755-1791;
idem , nr.1502 : tijnsboek, 1791-1813.

Voor deze studie zijn vooral gebruikt: de tijnsrol uit 1348-1357 (ofschoon van zeer slechte kwaliteit, waardoor gegevens vaak onleesbaar waren), de tijnsboeken van 1467-1470 (f.109-112v), 1530-1550 (f.142-146v), 1552 (f.1-7), 1706-1754 (f.1-19v) en 1791-1813 (f.1-19v).

Vermeld staan de betalingsplichtige, het tijnsplichtige land (vermelding van omvang of van perceelsnaam), het te betalen tijnsbedrag en de jaren waarover is betaald. Over het algemeen bestonden de tijnslanderijen uit percelen met een duidelijk omschreven omvang in een bepaald aantal morgen, hont en roeden. Gemiddeld werd per morgen 8 denarien betaald. In latere tijnsboeken was de oorspronkelijke opgave in morgens soms niet meer bekend, maar in die gevallen kon op grond van het te betalen tijnsbedrag de oppervlakte van het tijnsland worden berekend.

Wartena, 1974-1975, p.15,21.

Vooraf belangrijk was het laatste tijnsboek, waarin de betalingen van 1791 tot 1813 werden geadministreerd. Hierin staat behalve de laatste de tijnsplichtige ook de voorgaande bezitters van het bewuste perceel, zodat vrij eenvoudig aansluiting met het eerste bewaard gebleven tijnsboek uit 1467-1470 kon worden verkregen. de opbouw van de tijnsregistratie was dus sinds 1467-1470 principieel niet gewijzigd.

De aansluiting met de tijnsrol van 1348-1357 was problematisch door de geheel andere volgorde en opbouw van de administratie. Elk perceel werd omstreeks 1350 afzonderlijk beschreven, maar in de loop van de 14e en de 15e eeuw kwamen verschillende percelen in handen van een bezitter. Deze werden toen samengenomen in een post.

Deze wijziging in de opbouw van de tijnsadministratie kwam het meest naar voren, als iemand bezitter van zeer veel tijnsplichtige percelen was geworden. In de afdeling Kootwijkerbroek was er een eigenaar die in de 16e eeuw 25 tijnspercelen bezat (zie RAG, Rekenkamer, nr.1306, f.10v-11v).

De administratie veranderde van een perceelsgewijze naar een persoonsgewijze opbouw.

De aansluiting van het laatste tijnsboek en het kadaster van 1830 leverde eveneens problemen op. Na 1813 gingen de nog resterende tijnsrollen naar de Rijksdomeinen over. De laatste stelde in 1822 een register samen op grond van het laatste tijnsboek. Hierin stonden echter geen nieuwe gegevens vermeld.

ARA, Domeinen, nr.337-338: leggers domeinen, 1822.

Latere leggers zijn niet gevonden, zodat ook de directe aansluiting tussen tijnspercelen en de kadastrale nummering niet kon worden gemaakt. Noodgedwongen moest de lokalisering globaal blijven. Hierover later meer.

In het vervolg zal vooral worden ingegaan op het hoofdstuk Garderbroek in het tijnsboek van Barneveld. Besproken zullen worden de berekening van de omvang van de totale uitgifte, de wijze van uitgifte in percelen en de omvang daarvan, de aard en de lokalisering van de uitgegeven landerijen. Hierna komen afzonderlijk de tijnsrollen van het hoofdstuk Kootwijkerbroek aan de orde.

In hoofdstuk 6 en 7 worden resp. de invloed van de maalschap op het ruimtelijke patroon van Garderbroek en het nederzettingpatroon langs de Grote Beek van de secundaire hoevestroken als detailstudie nader bekenen.

5.2 De tijnsrollen in het hoofdstuk Garderbroek in het tijnsboek van Barneveld.

5.2.1 De omvang en de wijze van uitgifte

Zowel volgens de tijnsrol van 1348-1357 als volgens de rekening van 1379-1380 was de totale opbrengst aan tijnsrollen 10 pond, 18 solidi en 2 denarien of 2618 denarien. Op grond hiervan zou 327.25 morgen of 278.16 ha zijn

ontgonnen. Volgens de rekening van 1333-1334 zou echter 300.25 morgen of 255.2 ha zijn ontgonnen (9-12-2 of 2402 denarien).

Het verschil kwam waarschijnlijk door de herschikking binnen de tijnsadministratie, waardoor bepaalde posten onder andere afdelingen kwamen te vallen. In 1348-1357 waren hierbij 68 waarschappen ingecalculleerd, waarvan de omvang niet nader onschreven stond. Op grond van berekening van gegevens uit de latere tijnsboeken varieerde de "kostprijs" van 1 waarschap van 1 tot 2/3 denarius. De waarde van 8 tot 12 waarschappen was dus gelijk aan die van 1 morgen. De omvang van de tijnslanderijen was dus in feite groter dan die volgens bovenstaande berekening.

In de loop der tijd verdwenen nogal wat posten, omdat ze niet werden betaald of omdat de bijbehorende landerijen onvindbaar waren. Op deze wijze verdwenen na 1552 zeker 10 posten uit het tijnsboek.

In de late middeleeuwen bestond dus de neiging dat het aantal posten afnam, enerzijds door het niet-betalen van tijnsen, anderzijds omdat verschillende tijnslanderijen onder een bezitter kwamen. Zo waren er in 1348-1357 75 posten, een aantal dat tot 49 in 1467-1470 was afgenomen. Na omstreeks 1550 nam dit aantal echter weer toe, omdat tijnspercelen werden gesplitst in kleinere eenheden. Aan het einde van de 18e eeuw bestond de afdeling Garderbroek in het Barnevelder tijnsboek uit 87 posten. Dit verschijnsel zal vooral te maken hebben gehad met een toenemende bevolkingsdruk, die in hoofdstuk 2 vooral in de periode 1550-1650 was geconstateerd, en een intensiever grondgebruik die een verkleining van percelen mogelijk maakte.

In Garderbroek bestond het merendeel van de landerijen uit losse percelen, die in morgen, hont en roeden werden gemeten. Hierin was overigens weinig regelmaat te onderkennen. Bepaalde porties, zoals Wartena wel in Kootwijkerbroek kon vaststellen, waren in Garderbroek niet (meer?) aanwezig.

Wartena, 1974-1975, p.24-25.

Het kleinste perceel was 1 hont, 25 roeden, terwijl de omvang van het grootste de zgn. Grevenmaal 16 morgen, 5 hont, 25 roeden bedroeg. Gemiddeld waren de percelen 4.5-5 morgen groot.

Deze geringe regelmaat in de perceelsomvang kwam ook naar voren in de gebruikmaking van verschillende meet- en verdelingseenheden. In de eerste plaats werden er waarschappen uitgegeven, namelijk 68 in 1348-1357, hier van bleven 25 1/2 tot aan het einde van de 18e eeuw tijnsplichtig.

De omvang hiervan is niet bekend, De waarde van 8 tot 12 waarschappen was gelijk aan die van een morgen. Over het algemeen worden hieronder gebruiksrechten in gemeenschappelijke gronden verstaan.

Van Itersen, 1932 p.725-728.

Waarschijnlijk werden deze pas na de verdeling van omstreeks 1330 vastgelegd op een bepaald geografisch territorium.

In de tweede plaats werd in de 15e eeuwse en jongere tijnsboeken de aanduiding erve gebruikt, meestal in de betekenis van erf of bedrijf.

In Hulshorst b.v. kwam erve voor als erve in de hoeven. Hiermee werd een los perceel van 4 morgen bedoeld (Zie Kroes, 1984: werkverslag Hulshorst, par. 4.2.2, p.14).

Erven met een eigenaam die de laatstgenoemde betekenis hadden, waren: Voirnemans Erve, erve geheten Beeck ande Enge, erve geheeten Scipbroick en tweemaal erve geheten Garder Maelscap. Ook was er meermalen sprake van erve Garderbroek of in Gardermeeden.

Opvallend was dat het tijnsbedrag van erven zeer kon variëren van 8 denarien (erve Garder Maelscap) tot wel ca. 10 solidi (Schipbroek).

In de oudste tijnsrol kwam deze aanduiding overigens niet voor. Deze dook voor het eerst in het tijnsboek van 1467-1470 op. De indruk wordt hierdoor gevestigd dat de oorspronkelijke uitgifte betrekking had op voornamelijk losse percelen, waarop pas naderhand zelfstandige erven konden ontstaan.

Behalve de uitgifte van percelen waarschappen en enkele erven werden stukken gemeenschappelijke grond aan een groep burenen in tijns gegeven.

De buurtijns in Stroe is daarvan een voorbeeld.

RAG. Hert. Arch. vrl. nr.103 tijnsboek 1530-1550.

5.22 De aard en de ligging van de tijnslanderijen.

Wat de aard van de landerijen betreft, hierover werd slechts in een beperkt aantal gevallen iets vermeld. In de meeste gevallen ging het om weiland en heideveld. Weiland werd totaal vier keer als maat of meden genoemd. Daarnaast kwam ook heetveld voor, namelijk vijf vermeldingen. Bouwland werd niet bij name genoemd. Op grond van deze schaarse gegevens kon men veronderstellen dat het hier in den beginne om merendeels lagere en extensief gebruikte gronden ging.

Als hypothese kan naar voren worden gebracht dat het tijnsland geografisch gezien samen zou vallen met het in stroken verkavelde gebied tussen de Grote Beek en de Garderbroeker Weg. De systematische en massale uitgifte in tijns kan immers wijzen op een systematische en regelmatige inrichting van het land.

Er zijn echter gegevens die dit veronderstelde verband tussen systematische uitgifte en ruimtelijke inrichting doen afzwakken.

In de eerste plaats kan worden gewezen op de reeds genoemde onregelmatigheid van de porties en de varieteit van de gebruikte landverdelings eenheden.

In de tweede plaats vormt de systematische strokenverkaveling slechts een klein onderdeel van het dorpsgebied van Garderbroek en is ca. 100 ha groot. Het complex van tijnslanderijen was echter tussen 255 en 278 ha groot, dus ruim anderhalf keer zo veel. De tijnsuitgifte had dus ook betrekking op andere, ogenschijnlijk meer onregelmatig ingerichte verkavelingsgebieden, zoals de kamptingningen en het enkcomplex van Driehuizen.

In de derde plaats kan worden gekeken naar de spreiding van het grondbezit van de laatst genoemde eigenaren van tijnspercelen. Uit het laatste tijnsboek blijkt dat 8 eigenaren van hofsteden op of bij de strokenverkaveling omstreeks 1800 percelen in tijns hadden.

Het gaat om de erven Groot en Klein Boeschoten (nrs.51-52), Kuipersplaatsje (nr.55), De Duinen (nr.54), Grote en Kleine Bunt (nrs.56-57), Klein en Groot Greefhorst (nrs.84-62) en Klein Dolderkamp (nr.85).

Het tijnsplichtige land van deze eigenaren was tenminste 106.88 morgen of 90.8 ha. Bovendien waren er nog 15 waarschappen, waarvan de geografische omvang niet bekend was. Genoemde omvang kwam dus in redelijke mate overeen met het gebied van de strokenverkaveling. Behalve in dit gebied hadden ook eigenaren in het gebied ten zuiden van de strokenverkaveling tijnspercelen. De Gelderse domaniale erven Dolderkamp/Het Hol betaalden van 9.375 morgen plus wat heideland tijns. Vier erven in Driehuizen (nrs.78-81) hadden gezamenlijk tenminste 23.85 morgen en ten hoogste 33.16 morgen tijnsplichtig land, terwijl ook bij Schipbroek (nr.87) en De Munt (nr.88) en De Krol (nr.77) resp. 14.84 en 18.41 morgen tijnsland behoorde. De bezitter van De Krol had bovendien nog 10.5 waarschappen. Ook elders, zoals in Stroe aan het Havermansgoed en nog aan een ander erf, was 17.17 morgen tijnsland verbonden. Tenslotte werden verschillende eigenaren van landerijen in het westen van Garderbroek, zoals bij Den Bosch (nrs.70-71), De Wal (nr.65) en mogelijk bij Wenkum en onder Voorthuizen genoemd (50.24 morgen).

Volgens andere bronnen behoorden ook tijnspercelen tot De Kap, de Grote en Kleine Heg en de Huisjes (nrs.59-60).

Enkele van deze tijnsen kunnen misschien tot de zgn. maalschapstijnsen worden gerekend.

RAG, RAV nr.846, f.122v-123: 14-5-1759, De Kap, tijnsgoed van 0-15-4.

idem f.210-210v: 18-10-1779, Kleine Heg, tijnsgoed van 0-2-2.

idem f.209-209v: 18-10-1779, Grote Heg, tijnsgoed van 0-8-10.

idem f.225v-226: 5-3-1785, De Huisjes (nr.59) tijnsgoed 0-3-4.

RAG, RAV nr.847, f.44v: 13-3-1810, Het Huisje (nr.60), tijnsgoed 0-3-0.

Het restant, ongeveer 25%, betrof percelen met een onbekende op onduidelijke aangegeven ligging.

Opvallend is dus de grote omvang van tijnsplichtige percelen in het kamp- en enkgebied ten zuiden van de Garderbroekerweg (meer dan 65 morgen).

In de eerste plaats was 9.375 morgen of bijna 8 ha plus een stuk heideveld van de domaniale erven Dolderkamp/Het Hol tijnsplichtig.

Het vermoeden dringt zich op dat de landsheer dit gebied als een soort voorslag bij de verdeling had verworven, waarna deze hierop een boerderij liet zetten en het geheel aan een pachtboer verhuurde. De tijnsplichtige percelen van 8 ha zullen de kern van het bedrijf hebben gevormd en waarschijnlijk hadden deze de beste gronden van het erf betrekking.

Dolderkamp had in 1706 dichtbij het huis twee stukken bouwland van 5 (t hooge lant) en 2 morgen (De Pol), terwijl Het Hol twee percelen van 3 (Het Nengetje) en een halve morgen (t Schuircampje) bij het huis bezat. Totaal 10.5 morgen. (RAG, Rekenkamer, nr.280: visitatie domeinen, 10-9-1706;

Zie ook RAG, BFA, nr.1509: verkoop domeinen, 1801).

Dit was iets meer dan de tijnsplachtige percelen, maar het is toch waarschijnlijk dat de kern van deze akkerlanden overeenkwam met het tijnsland. In 1801 bezat Het Hol: de Holskamp (1 1/2 Morgen), Het Rat (1/2 morgen), De lange en Korte Akkers (1 1/2 morgen), Den Holsen Enk (3 morgen), Den Nijenkamp (2 morgen) en enkele kleinere perceeltjes. Dit waren alle bouwlandpercelen.

Dolderkamp bestond uit de volgende bouwlanden: De Voorste en de Achterste Pol (3 morgen), Den Eng (7 morgen).

De rest van het erf, dat later ca. 64 morgen of 54.4 ha zou bevatten, bestond aanvankelijk uit heideveld. De precieze omvang hiervan deed er blijkbaar niet toe; deze werd dan ook niet opgegeven.

De omvang en de ligging van het totale complex was vermoedelijk vanaf het begin van de ontginning wel bekend, zoals valt af te leiden uit de regelmatige en rechtlijnige begrenzing ervan. Dit laatste was ongetwijfeld het resultaat van een systematische ontginningsactie die paste binnen de massale uitgifte van land van omstreeks 1330.

Behalve Dolderkamp/Het Hol waren ook delen van de kampcomplexen De Munt en Schipbroek tijnsplachtig (resp. 12.32 morgen en 6.09 morgen).

Het nederzettingsspatroon van deze erven was overeenkomstig. In de buurt van de hofsteden lagen min of meer onregelmatig gevormde akkerkampen met daartussen weide- en heidepercelen, terwijl de begrenzing van de complexen vrij tot zeer regelmatig waren.

Het uitzetten van de omvang van de kampcomplexen was dus het gevolg van een systematische verkavelingsactie van eigendomsrechtelijke aard in tegenstelling tot de aanleg van de akkerpercelen, die veel meer getuigden van individuele ingebruikneming, waarbij aanpassing aan natuurlijke omstandigheden van bepalende invloed was.

Dit onderscheid tussen het eigendoms- en het gebruikersaspect van land is van essentieel belang voor de verklaring van de historische verkavelingsstructuur. Bij de inbezitneming ging het erom om een vrij groot gebied ten behoeve van de vestiging van een bedrijfseenheid af te zonderen van de woeste gronden. Bij een systematische akte kon de begrenzing regelmatig zijn.

Bij de ingebruikneming was het van belang dat verschillende vormen van grondgebruik binnen zo'n eigendomsrechtelijk complex uitgeoefend konden worden. De akkerlanden waren het meest belangrijk en deze werden omheind om ze te beschermen tegen het loslopende vee op de extensief gebruikte gronden binnen het complex. Deze weide- en veldgronden speelden binnen het complex een secundaire en aanvullende rol. De inrichting van percelen binnen een kampcomplex werd ook grotendeels door de gebruikers, vaak pachters, bepaald. Zij kozen de beste delen in het terrein uit, met name de dekzandruggen, om deze als bouwland in te zaaien.

In het geval van Driehuizen was iets vergelijkbaars aan de hand. De tijnsplachtige percelen in dit gebied waren allen afgescheiden van een drietal grote percelen die in de 14e eeuw van de bezitter van het erf Wincop/Grote Heg, namelijk Reyner Wincop, waren.

Het ging hier om Grevenmaat (16.874 morgen), een stuk land van 14.5 morgen en een gebied dat Blokhorst en Bredenstroede en 7.5 morgen groot bleek te zijn. In totaal was dit gebied 38.874 morgen of 33.042 ha groot. In 1830 was dit 40.2 ha.

Het laatste gebied van 7.5 morgen had Reyner Wincop naderhand gekocht, maar de eerste twee van in totaal ruim 30 morgen kunnen waarschijnlijk als originele porties van de meentverdeling worden beschouwd. Interessant is dat de erfpachter van het erf Wincop, dat een goed was van de landsheer, een zo groot aandeel in de meentverdeling verkreeg, namelijk ongeveer 10%.

Dit percentage van 10% kwam in Overijssel als voorslag bij meentverdelingen voor (van Doorninck, 1886, p.107-108).

Hoe dit ook zij, in de loop der tijd werden verschillende percelen hiervan afgesplitst. De eertse vond plaats in het begin van de 16e eeuw; de

overigen vanaf de tweede helft van de 16e eeuw tot zelfs aan het einde van de 18e eeuw.

Voor zover dit was na te gaan, lagen alle percelen in Driehuizen. De eigenaren van de erfnummers 78,79 en 80 en mogelijk ook 81 hadden tijnspercelen die van deze grote post waren afgesplitst.

Als voorlopige conclusie ten aanzien van de genese van het nederzettingspatroon van Driehuizen kan worden verondersteld dat hier voor 1500 niet veel boerderijen hebben gestaan. Waarschijnlijk was de in de 19e eeuw bekende bewoning evenals de daarmee samenhangende enkpercelering pas in de nieuwe tijd ontstaan.

Samenvattend kan men vaststellen dat behalve in het gebied van de strokenverkaveling ook tijnspercelen in het gebied van kampoontginningen en enkpercelering ten zuiden en ten westen daarvan waren te vinden. Zelfs onder Stroe en Voorthuizen waren percelen tijnsplichtig.

Het verband tussen een bepaalde ontginningsmethode en de massale uitgifte van te ontginnen land tegen tijns was dus in Garderbroek niet aantoonbaar. Wel is het aannemelijk dat de regelmaat van de tijnslanderijen over het algemeen groter was dan die van de oudere kampen. In Dolderkamp/Het Hol en in Driehuizen was deze grotere regelmaat met name in de begrenzing van de complexen duidelijk zichtbaar.

5.3 De tijnsen van het hoofdstuk Kootwijkerbroek in het tijnsboek van Barneveld.

Zoals gezegd was deze afdeling veel kleiner dan die van het Garderbroek en bestond deze in de 15e eeuw uit 13 hoofdposten, bestaande uit 48 subposten. De Laatste post bestond zelfs uit 25 subposten.

RAG, Hert. Arch., vrl. nr.66 idem nr.101 f.114-116.

RAG, Rekenkamer, nr.1306, f.9-11v idem nr.1502, f.20-26.

In totaal werd er in de 15e en 16e eeuw 205.05 morgen of 175.14 ha tijnsland onder Kootwijkerbroek geadministreerd. In de 14e eeuw was de grootte veel geringer, namelijk 173.5 morgen of 147.48 ha in 1379-1380.

Wartena, 1974-1975, bijlage 1.

Ook hieruit blijkt dat er in de tijnsadministratie van voor 1467-1470 zich belangrijke veranderingen konden voordoen, o.a. door het niet betalen en het daardoor verdwijnen van tijnsen evenals het hergroeperen van posten als gevolg van verandering van eigenaar van de verschillende percelen.

Evenals in Garderbroek was de spreiding van percelen zeer groot en varieerde van Den Brand in het uiterste westen tot het erf Vogelsang in de buurt van Kootwijk in het oosten. Voorts waren ook hier weer verschillende erven in het geding die alle pas vanaf het tijnsboek van 1467-1470 en in de latere registers voor het eerst opduiken.

Genoemd worden o.a. Den Top, Den Brand, De Munt, De Kleine Munt, het erf Den Vogelsang en de hofstede 't Middendorp (gelegen in het regelmatige hoevestrokengebied tegen de Garderbroekse Beek. De term erve stelde over het algemeen een bedrijfseenheid voor en geen los perceel, zoals in Hulshorst het geval was. Her erf Den Vogelsang bijvoorbeeld werd pas bij deze naam in de 18e eeuw tijnsboek genoemd. In de 15e en 16e eeuw werd alleen het begrip erva vermeld.

Er lagen verscheidene landerijen in Garderbroek, met name die bij het erf Den Brand behoorden. Nu waren er drie erven Brand, namelijk de Grote Brand in Kootwijkerbroek, De Brand (nr.75) en de Kleine Brand (nr.76) in Garderbroek. De indruk bestaat dat grote delen van deze erven uit tijnsland bestonden. De posten die betrekking hadden op Den Brand en Kleine Brand waren in totaal ruim 103.5 morgen groot.

De afsplitsing van de Kleine Brand had waarschijnlijk in de loop van de 17e eeuw plaatsgevonden.

In het verpondingskohier van 1653 werd opten Brant nog slechts een keer genoemd.

waarna elk erf 51.73 morgen tijnsland verkreeg.

RAG, Rekenkamer, nr.1502, f.25-25v.

Alle afzonderlijke tijnspercelen (25 stuks) waren reeds omstreeks 1430 het eigendom van een eigenaar, Johan van Herwen. De novale tienden van dit gebied werden in 1432 afzonderlijk vermeld als novalibus Johannis de Herwen opten Brant.

RAG, Hert. Arch. vrl. nr.386, f.90v: rek.1432.

De landerijen, waarvan zeker was dat deze onder Garderbroek ressorteerden, hadden een omvang van 23.69 morgen en 25 waarschappen. Voorts was er sprake van een erve in Gardermeeden, in Uleberger Maet (2.75 Morgen), een erve geheten Velickmaet (4 morgen)(ligging onbekend), erve dat die bueren van Garderen liggende hadden bynnen den Brand (4 morgen), den 25e deell vander gemeenten van Garderbroick (4 morgen), erve geheten Ulebersche und voirt dat heetvelt an Wyncops landt (Driehuizen?), tho dat alleer was der bueren van Garder (7 morgen) en twee keer 4 hont land in Ulebersche maet. Opvallend is ook hier weer her voorkomen van de toponiemen maat en meden, beide wijzend op hooi- en weilanden.

De totale omvang van de 14e eeuwse ontginningen in Garderbroek was dus nog groter dan de ruim 327 morgen die in 1379-1380 bekend waren. De maximale omvang van de ontginningen was dus meer dan 350 morgen, terwijl dan de waarschappen nog niet waren meegeteld.

6. De invloed van de maalschap van Garderen in Garderbroek en het Stroese Broek.

De maalschap van Garderen bestond reeds in het begin van de 14e eeuw, maar het karakter ervan was anders dan die van de maalschap uit de 17e tot en met de 19e eeuw.

Het broek van Garderen behoorde in de late middeleeuwen tot de malescaep. Het begrip had toen waarschijnlijk vooral een geografische betekenis, terwijl het juridische organisatorische aspect pas in de nieuwe tijd tot volledige ontplooiing kwam. In de late middeleeuwen behoorden de woeste gronden nog duidelijk tot de landsheerlijke domeinen, die naar goeddunken van de landsheer ter ontginning kon worden uitgegeven. In de 17e eeuw en daarna was het beheer en de eigendom in handen van de gezamenlijke geerfden, de zgn. malen, waren komen te liggen.

Zie Martens van Sevenhorn, 1925 p.135.

In de tijsregisters vanaf 1467-1470 werd tweemaal een erve geheiten Gardermaelschap genoemd, dat mogelijk in de buurt van De Wal (nr.65) was gelegen.

Opmerkelijk is dat ook de gezamenlijke bureu van Garderen landerijen in tijs ontvingen. In de tijsrol van 1348-1357 werden ze een keer genoemd, maar in de tijsregisters van 1467-1470 en 1552 kwamen twee posten voor die betrekking hadden op heideland en die aan die buer van Garderen in tijs waren uitgegeven.

RAG, Rekenkamer, nr.1306, f.3.

Elders hadden de bureu eveneens tijspercelen, zoals het erve dat zij bynnen den Brande hadde liggen.

RAG, Rekenkamer, nr.1306, f.11.

Een andere herinnering aan het oorspronkelijk gemeenschappelijke karakter van het broek van Garderen bleek uit het tijsperceel het 25te deell vander gemeenten van Garderbroick.

RAG, Rekenkamer, nr.1306, f.11v.

Behalve de bureu van Garderen hadden ook enkele bureu van Stroe landerijen in tijs, de buurtijs van Stroe genaamd. Over het algemeen waren deze buurtijsen wat jonger en ging het om heidevelden die een groep bureu collectief in tijs namen teneinde deze als gemeenschappelijk plaggenveld te kunnen blijven benutten.

Wartena, 1974-1975, p.25.

In Garderen en Essen bijvoorbeeld gebeurde dit kort voor 1379-1380.

Wartena, 1974-1975, bijlage 1.

De buurtijs van Stroe was echter veel kleiner en verscheen pas in het tijsregister van 1530 voor het eerst en bestond toen uit vier posten van in totaal 25 denarien. In het tijsboek uit het einde van de 18e eeuw bleek dat de eerste twee posten werden betaald door de eigenaren van resp. De Bunt (nrs.56en 57) en Groot Greefhorst (nr.62). Waarschijnlijk hadden deze posten betrekking op het Stroese Broek.

Opmerkelijk is dat beide erven, d.w.z. Groot Greefhorst en de Kleine Bunt (nr.57) nog in 1838 het recht van turfslag hadden in het Stroesse Broek.

Groot Greefhorst had toen een viereel (een Kwart) en de Kleine Bunt een half viertel turfslag.

GAB, Collectie Wartena, Aantekeningenboek, april 1947, f.57,58.

Mogelijk sloegen deze tijnzen op hetzelfde gebied als de gemelde turfslagen.

Het Stroese Broek, een vochtig heidegebied van ruim 65 ha gelegen tussen Stroe en het Garderbroek, bestond in de eerste helft van de 19e eeuw uit twee delen.

Nairac, 1871, 1, p.24-25.

Het westelijke deel was verdeeld over 9 gerechtigden, waaronder twee in het Garderbroek woonden Groot Boeschoten (nr.52) en Den Brink (nrs.90-92). Hier vonden zgn. plaggendelingen plaats.

GAB, Collectie Bouwheer, Garderen, 5. Gemeenschapsgronden. C. Stroese Broek.

Aan de oostzijde lag eenveel groter onverdeeld terrein, waarin zgn. turfdelingen plaastvonden. Dit was een onverdeeld gebied, waar koeien en paarden gemeenschappelijk werden geweid. Waarschijnlijk vonden de turfslagen van Groot Greefhorst en de Kleine Bunt in dit gebied plaats.

In 1857 werd het Stroese Broek defenitief gescheiden en verdeeld. Toen bleek dat er 9 gerechtigden een vol recht hadden, terwijl 6 gebruikers een zgn.weiderecht bezaten. Over deze gerechtigden werd het broek verdeeld.

Zoals gezegd kwamen het beheer, maar ook de eigendomsrechten in de loop van de nieuwe tijd stevig in handen van de gemeenschappelijke malenorganisatie. In de loop van de 17e eeuw en in de 18e eeuw gaven ontginners geen tijns meer aan de landsheer, maar malentins of malenpacht aan de maalschap. Deze werd beschoud als een soort erfpacht.

GAB, Collectie Bouwheer, Oude Malenboek, f.178: 1723 en f.305-319

RAG, Maalschap Garderen, Malenboek, f.51: 1712.

RAG, RAV, nr847, f.3-4: 6-4-1793.

Ook werd wel gesproken van malengoetjes, zoals Haanschoten (nr.67) en Het Vaal.

GAB, Collectie Bouwheer, Oude Malenboek, f.178: 1723.

In het begin van de 19e eeuw betaalden tenminste vijf erven malenpacht of tins aan de maalschap. Het waren Het Lage Eind bij de Brink (nr. 93), Klein Greefhorst (nr.84), Haanschoten (nr.67) Plaggenveld en De Hols of de Kleine Wal (nr. 72).

Lage Eind: RAG, RAV, nr.847, f.8-8v: 12-8-1796, f.24v-25: 30-12-1801.

Klein Greefhorst: RAG, RAV, nr.847, f.14v-15: 29-5-1799.

Haanschoten: RAG, Maalschap Garderen, Malenboek, 1610-1757 f.36-37

Plaggenveld: GAB, Not Arch,. nr.808: 2-7-1886.

De Hols: GAB, Not Arch, nr.765: 10-6-1852.

De uitgifte in tijns van ontginningslanderijen kwam in Garderbroek na de jaren dertig van de 14e eeuw, uitgezonderd de buurtijns van Stroe, niet meer voor. De ontginningen in het begin van de 16e eeuw en van omstreeks 1600 werden tiendplichtig, maar er werden geen tijnzen meer geheven door de landsheer.

RAG, Rekenkamer, nr.1272: ontginningen, ca.1525 (27.5 molder bouwland) en ca.1530 (15 molder, 1 schepel roggeland en 1 1/2 molder haverland).

RAG, Hof van Gelre, civ. procesdoss. 1612, nr.17: 7 mud, 1 schepel en 1/2 spint land werden ontgonnen omstreeks 1600.

Het eigendom van woeste gronden lag dus, zeker vanaf het begin van de 16e eeuw, in de praktijk niet meer bij de landsheer, maar bij de maalschap organisatie.

7. Het historische nederzettingspatroon van het gebied langs de Grote Beek.

Langs de Grote Beek lagen omstreeks 1800 verschillende boederijen. Afgezien van de drie zgn. Huisjes (nrs.59-61) lagen er 7 boerenwoningen. Hiervan behoorden er vier tot de grotere erven van meer dan 5 ha., namelijk de Grote Bunt (nr.57) met bijna 18 ha. in 1823.

GAB, Collectie Eigendomsbewijzen, nr.0036: boedelscheiding, 13-11-1823.

In 1830 was dit erf 14 ha groot.

de Kleine Bunt (nr. 56) met 20.6 ha in 1838.

GAB, Collectie Wartena, Aantekeningenboek, april 1947, f.58.

Het Kuipersplaatsje (nr.55) en Groot Boeschoten (nr. 52) met omstreeks 1830 in totaal 15.4 ha en Klein Boeschoten (nr. 51) met 7.62 ha in 1830.

In den Midden (nr. 53) en In de Duinen (nr. 54) omvatten in 1830 resp. 3.5 en 2.1 ha.

Bij deze erven behoorden percelen die zowel in omheinde kampen op de dekzandrug als in de strokenverkaveling in de dekzandvlakte lagen. Wat het grondgebruik betreft, men vond in het kampengebied vrijwel alleen bouwland, terwijl het strokenverkavelingsgebied afwisselend uit bouw- en weiland bestond.

De Grote Bunt en omgeving

Wat de samenstelling van de landerijen van de Grote Bunt betreft, we zijn wat beter ingelicht, doordat een kaartje van veldnamen uit omstreeks 1815 bewaard is gebleven.

GAB, Collectie Eigendomsbewijzen, nr.0032.

Het blijkt dat ook in het lage deel, de strokenverkaveling, afwisselend hogere en lagere delen (b.v. Het Lage Gat, Het Veenland, De Maat) voorkomen. Een voorbeeld van een hoger gelegen perceel is Het Hoge Kampje. Oorspronkelijk moet het een ruig en extensief gebruikt weidegebied zijn geweest. De naam bunt geeft hiervoor een indicatie.

Zie noot 15. In het oosten van de provincie Utrecht kwam deze naam ook vrij veel voor en meestal ging het om meentgebieden die direkt aan de oude cultuurareaal grensden, zoals in Leersum, Doorn en Soest het geval was.

De spreiding van de grondgebruikspercelen kwam min of meer overeen met de hoogteligging van de percelen. Waarschijnlijk zal op de lagere akkerpercelen vooral haver zijn verbouwd.

De boederij bevond zich aan de lage zijde van de beek, zoals dat ook het geval was met Groot en Klein Boeschoten en het Kuipersplaatsje. Het grondbezit van dit erf liep overigens niet door tot aan de Garderbroekerweg, terwijl de kavelgrenzen in verschillende gevallen wel doorliepen. In het verlengde van de kavelstroken van de Grote Bunt lag aan de Garderbroekerweg het erfje Klein Greefhorst (nr. 84).

Dit erfje was overigens in 1815 in handen van dezelfde eigenaar als van de Grote Bunt.

GAB, Collectie Eigendomsbewijzen nr.0028: 1815.

De eigendomsverhouding in dit gebied waren in de 18e eeuw zeer gecompliceerd. De erven Grote Bunt en Klein Greefhorst enerzijds en Groot Greefhorst en Kleine Bunt evenals een van de Huisjes (nr. 60) anderzijds vormden omstreeks 1800 eigendomsrechtelijk twee verschillende eenheden.

Zie RAG, RAV, nr.847, f.42-43: 31-7-1809.

RAG, BFA, nr.2084: 24-3-1805.

GAB, Collectie Eigendomsbewijzen, nr. 0028: 1815.

In de 17e eeuw bezat de adellijke famelie Van Rhemen de beide erven Grote en Kleine Bunt.

OAA, nr.5931, f.35v.

Zie ook RAG, Familie Van Rhemen, nrs.359-369, 1094-1099.

Bij deze erven behoorden verschillende tijnslanderijen. In het begin van de 17e eeuw betaalde de eigenaar van de Grote Bunt 5 groten of 17 1/2 stuiver tijns van de twee percelen van elk 6 morgen.

RAG, Hof van Gelre, civ. procesdoss. 1616, nr.2.

Mogelijk waren deze twee stukken land dezelfde als twee korte kavelstroken tussen de Grote en de Kleine Beek. de westelijke strook was 5.84 morgen, de oostelijke 4.85 morgen.

Later bleek deze eigenaar, behalve van genoemde 12 morgen nog tijns te betalen van 1.85 morgen en een gedeelte van de buurtijns van Stroe. In 1697 werden deze lasten overigens afgekocht.

RAG, Rekenkamer, nr.322, f.29v-31: 4-3-1697. Een latere eigenaar van de Grote Bunt bleek overigens in de 18e eeuw nog tijns van 2.1 morgen land te betalen (RAG, Rekenkamer, nr.1502, f.13-13v).

Landerijen behorend tot Groot Greefhorst en de Kleine Bunt, namelijk 37.05 morgen, bleven tot in het begin van de 19e eeuw tijnsplichtig.

Tijnslanderijen konden vrij worden verhandeld en er was geen toestemming van de landsheer nodig om deze percelen te splitsen, zoals bij herengoederen wel het geval was. Bij transporten was vaak sprake van vrij en deelbaar tijnsgoed. Hierdoor kon de aaneengesloten ligging van grondbezitspercelen vrij snel doorbroken worden. De spreiding van het grondbezit was in 1830

dan ook veel groter in het gebied met tijnslanderijen dan in de grote kampongginningen die in leen of in erfpacht waren uitgegeven. Wat de ligging van de tijnslanderijen betreft, het is overigens niet bekend of alleen op het in stroken verkavelde land danwel op de kampen en het hoevestrokengebied tijnsen rusten. Wel is met enige waarschijnlijkheid aannemelijk gemaakt dat de omvang van de tijnslanderijen enigszins overeenkwam met het gebied van de strokenverkaveling (zie paragraaf 5.22). Bovendien was de tegenstelling tussen de onregelmatige kampen en de veel regelmatiger en systematischer strokenverkaveling dermate pregnant dat men kan veronderstellen dat beide ontginningsvormen niet tegelijkertijd zijn ontstaan. De vorm van de kampen wijst op een ongeplande en individuele occupatie, waarbij het relief - de dekzandrug - een bepalende rol speelde. De aanleg van de strokenverkaveling is daartegen het gevolg van een planmatige en vrij grootschalige ontginningsaktie passend binnen het kader van de massale uitgifte van land tegen tijns. De kampen vormden bovendien de best bewerkbare cultuurgronden, zodat het aannemelijk is dat dit gebied reeds voor de grote ontginning van omstreeks 1330 was bewoond. Opvallend was echter wel dat in de 19e eeuw de meeste hofsteden ten zuiden van de beek op de hoevestroken waren gelegen, maar deze ligging kan deels het gevolg zijn van een verplaatsing van hofsteden uit het kampengebied. Voorts is het mogelijk dat er omstreeks 1300 slechts een of twee boerderijen stonden en dat pas na de grote ontginning het aantal boerderijen langs de Grote Beek drastisch was toegenomen. Een opmerkelijk punt is dat de Kleine Beek die haaks op de strokenverkaveling ligt geen barriere vormde voor de aanleg van de verkaveling. Kleine zandkoppen daarentegen hadden wel invloed op de vorm van de verkaveling. Iets ten noorden van de Kleine Greefhorst en Klein Dolderkamp, ten zuidwesten van de Grote Beek en ten westen van De Brink kwamen deze voor. Hier vormden zich binnen het stramien van de strokenverkaveling min of meer afgeronde en omheinde percelen die door hun hogere ligging als bouwland konden worden benut. Zowel de hoogteligging als het grondgebruik evenals de combinatie van beide waren hier dus belangrijke factoren bij de vorming van de percelering.

8. Samenvatting en conclusies

Samenvatting

Het historische landschap van Garderbroek vertoonde in de 19e eeuw een verscheidenheid aan bewonings- en verkavelingspatronen. Over het geheel genomen gaf het bewoningsspatroon een verspreid karakter te zien. De mate van spreiding hing sterk samen met de verschillende verkavelingswijzen.

In de eerste plaats vond men in dit enigszins glooiende dekzandlandschap grootschalige kampongginningen tot ruim 40 ha, vooral in het westen van de buurschap. Ook in het oosten lagen er enkele, maar deze waren wat regelmatiger van vorm. Opmerkelijk was het voorkomen van eigendomsrechtelijke eenheden, zgn. kampcomplexen, waarbinnen een grote afwisseling van grondgebruikspercelen voorkwam.

Daarnaast kon men er veel kleinschaliger kampongginningen aantreffen, de zgn. keuterontginningen die vooral aan de grenzen van het cultuurland en soms midden in de heidevelden waren gelegen. Ook vond men hier verschillende landarbeidershuisjes.

In de tweede plaats lag er in het zuiden van de buurschap bij Driehuizen een enkcomplex met mozaiekvormige percelering. In 1830 lagen er 5 woningen min of meer geconcentreerd bijeen.

Tot slot lag er in het noordoosten van de buurschap tussen de Grote Beek en de Garderbroekerweg een hoevestrokencomplex, bestaande uit kampen op een dekzandrug gelegen en een aantal strookvormige kavels die hierop aansloten. De boerderijen lagen in 1830 deels op de strokenverkaveling deels op de kampen langs de Grote Beek.

In de middeleeuwen behoorde dit vochtige broekland in de Gelderse Vallei tot het dorpsgebied van Garderen, waar de landbouwers in Garderen hun vee konden weiden. Dezelfde situatie bestond in het aangrenzende broekgebied, het Kootwijkerbroek, dat tot Kootwijk behoorde.

In de loop van de middeleeuwen kreeg het landsheerlijk gezag op de Veluwe steeds meer betekenis. De graaf van Gelre verkreeg de landsheerlijke rechten van de Veluwe aan het einde van de 12e eeuw. Een der belangrijkste

rechten die hieruit voortvloeide was het zgn. wildernisregaal. Op grond hiervan verkreeg hij het eigendomsrecht van de woeste gronden, zoals het broekland van Garderen. Bij ontginning ervan kon hij een tegenprestatie verlangen. Dit gebeurde vanaf ca. 1300 in de vorm van een betaling ineens (de coopsom) en een terugkerende jaarlijkse betaling (de tijns).

Behalve dit wildernisregaal verkreeg hij omstreeks 1215 bovendien het recht van novale tienden, de tienden van nieuw ontgonnen landerijen.

Zowel de tijnsen als de novaaltienden waren rechten die de graaf/hertog van Gelre in het Garderbroek veel inkomsten verschafte. Behalve de landsheer waren er nauwelijks andere en oudere grondheren in dit gebied. Alleen het erf Den Bosch (Klein Bosch, nr.71) op de grens tussen de kerspelen Garderen en Voorthuizen had een oude grondrechtelijke relatie met de abdij te Elten die in deze omgeving vanaf de 10e eeuw goederen in eigendom had.

Daarnaast was een van de erven Den Bosch tot 1434 een horig goed van de graaf/hertog van Gelre. Kenmerkend was dus dat er behalve ten aanzien van Den Bosch geen andere en oudere grondheren in het Garderbroek waren geweest, zoals bijvoorbeeld wel in het naburige Stroe het geval was. Bovendien waren er vrijwel geen hofhorige goederen, ook niet van de landsheer. Ook hofhorigheid van goederen zou op oude relaties kunnen wijzen; immers in het kerndorp Garderen, maar ook in het naburige Stroe kwamen wel horige goederen van de landsheer voor. Uit deze gegevens kan men de conclusie trekken dat de ontginning van het Garderbroek niet voor 1200 was gestart. Pas vanaf het begin van de 13e eeuw kon de graaf van Gelre zijn landsheerlijke rechten, die in het Garderbroek op dominante wijze aanwezig waren, ten volle laten gelden.

In de loop van de 13e eeuw werden vermoedelijk de grote kamptginningsaanleggen, zoals Wedinchem, Boeschoten en Wincop op de Grote Heg. Er was nog ruimte in overvloed, zodat er grote agrarische bedrijven konden worden gesticht.

Een der eerste was waarschijnlijk Wedinchem, dat evenals Boeschoten en wildforster- en leengoed van de graaf was. Beide goederen lagen aan de uiterste westgrenzen van het kerspel Garderen en de leenmannen die de goederen in bezit hadden, hadden tot taak o.a. toe te zien op de bossen en de wildstand van de landsheerlijke wildernissen, die tevens als jachtgebied ten behoeve van de landsheer fungeerden. In 1326 werden beide goederen voor het eerst genoemd en toen al bestonden ze elk uit twee erven. Dat beide goederen aan de uiterste westgrens waren gelegen, betekende dat bij de stichting ervan aan de oostzijde nog volop woeste gronden aanwezig moeten zijn geweest. Het Garderbroek was in de 13e eeuw nog grotendeels woest en ledig. Een ander goed dat tot de oudere - misschien 13e eeuwse - erven behoorde, was het erfpachtgoed Wincop of de Grote Heg, dat sinds het begin van de 15e eeuw een jaarlijkse erfpacht aan de hertog betaalde. Bovendien was het erf als enige in Garderbroek verplicht tot het gereed houden van een zgn. dienstpaard, dat de landsheer bij voorkomende werkzaamheden zou kunnen gebruiken.

Mogelijk was Wincop voorheen een landsheerlijk horig goed geweest, zoals ook het erf Buitenhuis onder Voorthuizen was geweest. Dit werd in het begin van de 15e eeuw van een horig in een erfpachtgoed veranderd.

Opvallend verschil met de erven te Wedinchem was het fraai afgeronde kampcomplex van Wincop; die van Wedinchem/Wenkum waren wat onregelmatiger van vorm.

Het overige gebied, d.w.z. tussen de Grote en de Garderbroeker Beek en de erven in de buurt van De Wal en De Kap behoorde waarschijnlijk tot de jongere ontginningslanderijen, waarvan een groot gedeelte omstreeks 1330 op grote schaal door de landsheer in tijns werd uitgegeven. Het ging om meer dan 300 morgen en de tijnslanderijen strekten zich uit van Stroe in het oosten tot in de buurt van Voorthuizen in het westen. Er werd geen uniform ontginningsstelsel gehanteerd. De tijnslanderijen werden zowel in regelmatige stroken als in meer blokvormige structuren verkaveld.

De uitgifte geschiedde in losse percelen van gem. 4.5 tot 5 morgen, maar er was overigens weinig regelmaat in de porties te onderkennen, zoals in Kootwijkerbroek wel het geval was geweest. In de 14e eeuw was er nog geen sprake van erven. Dit was wel het geval in de 15e eeuw en later, zodat de indruk wordt gewekt dat de ontginning pas na verloop van tijd leidde tot de

vestiging van nieuwe woonplaatsen. Het ligt echter voor de hand dat de tijnslieden vrij spoedig na de verdeling op en bij hun nieuwe landerijen zijn gaan wonen.

De kwaliteit van het land zal aanvankelijk vrij matig zijn geweest. In de oudste registers was er in het geheel geen sprake van akkerland, maar wel vond men er vermelding van wei- en heideland. Zoals ook later bleek uit de opbrengsten van tienden en de renten ten behoeve van de kosterij te Garderen, werd op het bouwland vooral haver geteeld. Bij de verdeling participeerde de landsheer op niet geringe wijze. In de eerste plaats verkreeg hij een gebied in rechtstreeks eigendom, waarop later twee erven zou worden gesticht: Dolderkamp en Het Hol. Hiervan was ca. 9.5 morgen en een hoeveelheid heideland van onbepaalde omvang tijnsplichtig. Er kan worden verondersteld dat hij dit gebied als een soort voorslag had verkregen.

Opvallend was de rechtlijnige begrenzing van de kampcomplexen in tegenstelling tot de onregelmatige percelering daarbinnen. Vermoedelijk werd dit gebied op planmatige wijze in de eildernis afgepaald en aan de landsheer in eigendom gegeven. Hierna richtte de gebruiker/pachter binnen dit begrensde terrein percelen voor verschillende vormen van grondgebruik in. De akkers binnen het complex werden op de hogere terreingedeelten aangelegd en verkregen het aanzien van een onregelmatige blokpercelering, terwijl de heide als woeste grond ongeperceleerd bleef liggen. Als tijnsland vond men het blijkbaar niet nodig om precieze omvang op te geven.

Een tweede ontginningsgebied vertoonde eveneens aan relatie met de landsheer, al was deze veel indirekter van aard, dan bij de domeingoederen Dolderkamp/Het Hol. Het ging om het gebied rond Driehuizen, waarvan ca. 30 morgen aan de hertogelijke erfpacht van Wincop in tijns was gegeven. Een van de percelen heette Grevemaat, zodat ook hier aan een soort voetslag kan worden gedacht. Ook dit complex kende in de 19e eeuw regelmatige grenzen. Wel was daarbinnen in de loop der tijd een geheel nieuw nederzettingspatroon ontstaan.

Tot ca. 1500 kende het gebied een bezitter, maar in de 16e eeuw en daarna raakte het eigendomsrechtelijk steeds meer verbrokkeld.

Aanvankelijk stonden er drie huizen. In de 19e eeuw was dit aantal tot vijf toegenomen. Alle eigenaren van de vijf erven in Driehuizen hadden omstreeks 1830 percelen in dit gebied dat door de verspreide bezitsligging en de plaatselijk beschikbare bouwlanden een enkachtig karakter had gekregen.

Tenslotte was ook het gebied tussen de Grote Beek en de Garderbroekerweg (100 ha) in regelmatige stroken verdeeld. De meeste aanliggende erven waren (nrs. 51-52, 54-55, 56-57, 62, 84-85) hadden er hun tijnspercelen. In een aantal gevallen waren er secundaire hoevestroken ontstaan, zoals bij de Grote en de Kleine Bunt, het Kuipersplaatsje en Klein en Groot Boeschoten. De indruk bestaat dat de kampen ten noorden van de Grote Beek reeds voor de aanleg van de strokenverkaveling, maar ook ten opzichte van het gebied ten zuiden van de Garderbroekerweg vertoonden deze kampen een veel onregelmatiger patroon. De aanwezigheid van een dekzandrug had hier de perceleringsvorm bepaald.

De novale tienden van Garderbroek, die vanaf de tweede helft van de 14e eeuw in de hertogelijke rekeningen werden geadministreerd, hadden grotendeels op dezelfde gebieden als die van de tijnslanderijen betrekking.

De latere novaaltienden van 16e eeuwse en jongere ontginningen werden overigens ook hiertoe gerekend, zoals bijvoorbeeld die van de keuterontginningen op de malenvelden, Haanschoten en De Kuit.

Voor de periode 1550-1650 gaf een flinke toeneming van deze kleine erfjes en keuterijtjes te zien. Vanaf deze tijd werd de maalschap van Garderen zowel als beheerder als eigenaar beschouwd. Bij ontginning betaalde men dan ook een zgn. malenpacht en malentijns aan de maalschap in plaats van aan de landsheer. Het verkavelingspatroon van deze erfjes was over het algemeen zeer onregelmatig. Na 1650 stabiliseerde zich het nederzettingspatroon tot in de tweede helft van de 19e eeuw. In 1857 werd het Stroese Broek van ca. 65 ha. verdeeld en in 1910 de gehele Garderse maalschap.

Conclusies

Enkele belangrijke conclusies kunnen worden getrokken. In de eerste plaats heeft men kunnen zien dat een systematische ontginningsaktie die van

overheidswege uitgaat kan leiden tot verschillende verkavelingsvormen (strokenverkaveling, blokverkaveling). Daarnaast is duidelijk geworden dat ontginningsactiviteit uitgaande van de overheid niet altijd regelmatige verkavelingsvormen hoeft op te leveren.

Om dit te kunnen verklaren moet er onderscheid worden gemaakt tussen de inrichting van het land als gevolg van de aanleg van grondgebruiksparcels. Eigendomsgrenzen kunnen vrij regelmatig zijn, zoals in het geval van Dolderkamp/Het Hol, terwijl de parcelering daarbinnen een zeer onregelmatige indruk vertonen. Dit laatste is grotendeels het gevolg van de ongelijke spreiding van hogere terreinen die geschikt zijn als akkerland.

Zowel het reliëf als het grondgebruik was dus in grote mate bepalend voor de parceleringsvorm. Opvallend was overigens dat de aanwezigheid van waterlopen veel minder invloed op de verkavelingsstructuur bleek te hebben. Bij de ruimtelijke inrichting van het omstreeks 1330 op grootschalige wijze opgelegde Garderbroek speelden eigendomsrechtelijke naast agrarisch-functionele factoren een rol. De eigendomsrechtelijke factor leidde over het algemeen tot regelmatige patronen in tegenstelling tot de functionele factor die meestal sterk met natuurlijke omstandigheden samenhangt en daardoor veelal een onregelmatiger nederzettingpatroon opleverde.

Geraadpleegde archieffondsen

Rijksarchief Gelderland	Hertogelijk Archief (Hert. Arch.) Gelderse Rekenkamer (Rekenkamer) Bataafs-Franse Archieven (BFA) Hof van Gelre en Zutphen (Hof van Gelre) Rechterlijk Archieven Veluwe (RAV) Maalschap Garderen Famimlie Van Rhemen
Algemeen Rijksarchief	Kroondomein Ministerie van Financien/Domeinen
Rijksarchief in Utrecht	Kapittel van St. Marie
Gemeentearchief Barneveld	Oudarchief Barneveld (OAB) Huis Wenkum Notariele Archieven (Not. Arch.) Collectie Bouwheer Collectie Wartena Collectie Eigendomsbewijzen
Gemeentearchief Arnhem	Oud-archief Arnhem (OAA)
Gemeentearchief Harderwijk	Oud-archief Harderwijk (OAH)

Bijlage 1. Lijst van boerderijen in Garderbroek, 1827

nr.	51	Klein Boeschoten
	52	Groot Boeschoten
	53	In den Midden
	54	In de Duinen
	55	Kuipersplaatsje
	56	Kleine Bunt
	57	Grote Bunt
	58	De Huisjes
	59	De Huisjes
	60	De Huisjes
	61	Buitenveld
	62	Groot Greefhorst
	63	Kleine Heg
	64	Grote Heg (of Wincop)
	65	De Wal
	66	De Hols (of de Kleine Wal)
	67	Haanschoten
	68	De Kap
	69	Het Vaal
	70	Kleine Bosch
	71	Schralen Bosch
	72	Groot Wenkum (of Wenkop)
	73	Klein Wenkum
	74	Wenkum
	75	Den Brand
	76	Kleine Brand
	77	De Krol
	78	Driehuizen
	79	Driehuizen
	80	Driehuizen
	81	Driehuizen
	82	De Elleboog
	83	Dolderkamp
	84	Klein Greefhorst
	85	Klein Dolderkamp (afgebroken in 1827)
	86	Het Hol
	87	De Munt
	88	Schipbroek
	89	De Keut
	90	Malenhuisje
	91	Den Brink
	92	Den Brink (of de Midden)
	93	Aan het Eind (of Het lage Eind)

ongenummerd: Nieuw huisje in Driehuizen
 Nieuw huisje
 Hut bij het Vaal

totaal in 1827: 47 huizen
 1892: 55 huizen

RAG, Maalschap Garderen, Varia: beschrijving inhoud malenboek 1610-1795

Bijlage 2. Tiendrol van de Garderbroeker en Raeptiend, ca. 1750

tiendblok	eigenaar (e) gebruiker (gb)	naam erf
Eerste Blok (Kootwijkerbroek)	Hessel Jans (gb)	Den Top
	Aelt Evers (gb)	Den Top
	Hendrik Franken (gb)	Den Top
	Tuenis (gb)	Den Top
	Tuenis Giesbers (gb)	erf
	Lambert Philips (gb)	erfje
	Joost Gerrits (gb)	erfje
	Willem Gerrits (gb)	erf
	Wouter Otten (gb)	erf Croeskol
Tweede Blok Den Omloop tot Essen	Willem Aelbers	
	Evert Campert	
	Rijk Rijksen	
	?	De pollen tot Essen
	?	Het Laage tientje tot Essen
Derde Blok van t' gehele Gerderbroeck	Blok 1:	
	Steven Tuenis (gb)	Kleine Brand
	Frank Jnasen (gb)	Den Brand
	wed. Hendrik Jancobsen (gb)	den erven Winkop (Groot Wenkum)
	Gaert Klaesen (gb)	Winkop (Klein Wenkum)
	Jan Aelten (gb)	erf De Kap
	?	Het Vaal
	wed. Dirck Jansen (gb)	Haanschoten
	?	Den Brander Campen
	Blok 2:	
	Egbert Wal	De Wal
	?	Het Heggeland
	Jan Meinten (gb)	Het Hegger huijsjen
	?	ef De Krol
	Evert Pieterse	
	Hendrik Jansen	Kleine Krol
	Derck Egbers	Driehuizen, nr.81
Wouter Hendriks	Driehuizen, nr.80	
Jan Stevens	Driehuizen, nr.79	
Kees Hammen	Driehuizen, nr.78	
Blok 3:		
wed. Beert Helmers (gb)	erf Schipbroek	
Jan Gijsbertsen (gb)	De Munt	
Mor Willemsen	Aan de Steeg ?	
?	Den Brink	
Hendrik Boer (gb)	De Kuit	
Wouter van Boven	Het Lage Eind, nr.93?	
Jan Snijder		
Jacob Aersen		
Reijer Gerritsen		
Blok 4:		
Gaert Barten	Kleine Bunt	
Hendrik Woutersen (gb)	Grote Bunt	
Beert Lamberts		
Beert Berten	Kleine Greefhorst	
Bessel Kuijpers	Kuipersplaatsje	
Hendrik Beersen	De Huisjes ?	
Hendrik Hendriksen	De Huisjes ?	

RAG, Rekenkamer, nr.1478: tiendrol ca. 1750

ARA, Kroondomeinen, nr.12 f.177-180: legger tienden, 1823-1851

ARA, Kroondomeinen, nr.376, afkoopnummers 299 en 301

**GAB, Historisch Kadaster, deel 5, Garderen, Kootwijkerbroek Stroe en Essen
fiches nrs.54-112: beweking ambts en dorpslasten, 1705-1807.**

Bijlage 3.

Tijnslieden in het Garderbroek

genoemd in het hoofdstuk Garderbroek van het tijnsboek Barneveld, 1552

naam tijnsplichtige	globale lokatie in tijnsland
1. Johan Derricksoin	Klein Dolderkamp w.o. 2 waarschap
2. Roloff Reynerssoin	afk. van 1
3. Henrick Garritss.	in Stroe
4. Willemken Derrick Bronyys huysfr.	Kuypersplaatsje, De Duinen
5. idem 1	Klein Dolderkamp
6. Henrick Tijmanssen	Grote Bunt
7. Wolter van Bunschoten	Klein en Groot Boeschoten
8. idem 7, nu: Boeschoten	Klein en Groot Boeschoten, w.o. 5
9. Bartolt Momme van Garder	heetveld waarschappen
10. Evert Arentssen	Klein Dolderkamp
11. idem 1	Klein Dolderkamp
12. Wijnandt van Presichave	Voinemans Erve, te Ouwendorp
13. Reyner Janssoin	Klein Greefhorst, Klein Dolderkamp
14. Henrick Lubbert Smeetsz	Klein Dolderkamp
15. idem 10	Klein Dolderkamp
16. idem 4	Kuypersplaatsje, De Duinen
17. Lijsbeth van Dompseleer en Willem Reynerssen	Dolderkamp/Hol
18. Lambert then Brinck	onvindbaar
19. Rutger Garritssoin	heyland, voor de burenen van Garder
20. idem 9	heyland, voor de burenen van Garder
21. idem 17	Dolderkamp/Hol
22. die Karcke in Garderen	-
23. idem 1	Kleine Bunt, Grote Greefhorst
24. Ment Claessen vander Nijkerck	-
25. Henrick Hulman	onvindbaar
26. idem 1, van Stroe	Grote Bunt, buurtijns van Stroe
27. idem 10	Klein Bunt, Grote Greefhorst, buurtijns van Stroe
28. Claes Jacobssoin	in Stroe, buurtijns van Stroe
29. idem 3	buurtijns van Stroe
30. idem 10	Grote Greefhorst
31. idem 7	Klein en Groot Boeschoten
32. Johan van Halvinchuysen	heetvelt
33. Evert Wijncoip	in Driehuizen
34. Rijck Harmssoin	in Driehuizen
35. idem 28	in Stroe
36. Garrit Garritssoin	erve geheten Beeck ainde Enge in Stroe
37. idem 13 en 33	Kl./Gr. Bunt, Kl./Gr. Greefhorst, o.a. erve in Garderbroek
38. idem 3	in Stroe
39. idem 28	in Stroe
40. idem 10	Kleine Bunt
41. Aerndt Reynerssen und Johan van Bouh(uys)	De Krol, w.o. erve in Garderbroek en erve in Gardermeeden
42. Rotger van Biesen c.s.	afk. van 41
43. Bessell Woutersen	Schipbroek
44. idem 19	erve van 6.62 morgen
45. Reyner Alick	erve in Garderbroek, onvindbaar
46. Johan Garritssoin van Achtevelt	bij Wenckum ?
47. idem 14	o.a. erve geheten Garder Maelscap in of bij de Wal ?
48. Lubbert Henrick Smeetsz	zoon van 14 o.a. erve geheten Garder Maelscap (als 47 ?)
49. Goissen van Ercklens ind Johan Brantssoin	o.a. Erve geheten Beeck anden Enge, ligt in of bij Den Bosch

50. idem 49 herengoed Den Bosch
51. Evert Wolterssoin van Buerscaten heetveld in Garderen

Samenvatting:

- 1.grondbezitters met tijnslanderijen in Garderbroek: nrs. 1,2,4,6,7,10,
13,14,17,33,34,
41,42,43,45,46,
48,49
= 18 totaal
- 2.idem, maar precieze lokatie is onbekend: nrs. 9,18,19,22,24,25,32
= 7 totaal
- 3.grondbezitters met tijnslanderijen elders: in Stoe: nrs.3,28,36
in Garderen: nr.51
= totaal
- 4.grondbezitters met tijnslanderijen in Garderbroek genoemd in het
hoofdstuk Kootwijkerbroek: 2 totaal (Den Brand, De Munt)
- 27 grondbezitters in Garderbroek, waarvan 7 twijfelachtig
3 grondbezitters in Srtoe
1 grondbezitter in Garderen.